

КСР 152-А
С. Ленишова
Д. Пастарнак

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ОБЛАСТДА

**КЕҖЕТЛЕНИ
КЕБ ЭТЕР ЮЧЮН**

ЛЕПШОКЪЛАНЫ С. О., ПАСТАРНАК Д. А.

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
ОБЛАСТДА
КЁГЕТЛЕНИ
КЁБ ЭТЕР ЮЧЮН

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1962

Къарачай тилге
Къобинланы Д. Х.
кёчюргенди

152

Кара-Чай
ОБЛАСТ
БИБЛИОТЕКА

В переводе с русского на карачаевский язык печатается по изданию:
С. О. Лепшоков, Д. А. Пастарнак „За высокий урожай фруктов
в Карачаево-Черкесии“.
Карачаево-Черкесское книжное издательство
Черкесск—1960 г.

АЛ СЕЗ

Коммунист партия бла Совет правительствону эл мюлкнү дженъил ёсдюрюге деб бардыргъан мероприятиелеринде тереклени, джер кёгетлени эм джюзюмнү кёб битдириуге, аланы кыралгъа бериуге уллу эс бёлунеди.

СССР-ни халкъ мюлкнү ёсюуюню контрольный цифраларында 1959—1965 джыллада кёгет джыйыуну саны, 1958 джыл болумгъа кёре, эки къатдан аз болмазча ёсдюрюге, джюзюм джыйыуну санын да төрт къатдан аз болмазча ёсдюрюге деб алай къаралады.

Къарачай-Черкес областны табигъат-климат болуму уллу площадлада промышленность садла ёсдюрюге не джаны бла да келишеди.

Бу ишни юсюнде салыннъан план бла алыннъан борчлагъа кёре, 1965 джыл областда садланы площадлары бусагъатдагъы 4 500 гектарны орнуна 14 000 гектаргъа дери ёсерикди. Джетиджыллыкъны аягъына хар колхозну, хар совхозну 500—800 гектар сады, джюзюмю эм кёгет бачхасы болургъа керекди.

Кёгет берген садла бла джюзюм бачхаланы площадларын ёсдюрюу бла бирча, аланы битимлерин ёсдюрюге да эс бёлюрге, джан аурутургъа керекди. Уллу орус алим К. А. Тимирязев ажымсыз иги битим алыр ючюн не этерге керекди деген соруугъа: «Неден да алгъа растение джарарыкъ затла бла шагърей болмакълыкъ эм

аланы растениелеге кереклиси чакълы табдыра билмеклик, андан сора уа, къолда мадарлагъа кёре, ол затха эм бек джарарыкъ болумну излей билмеклик»,—деб алай джуаб этгенди.

Агротехникагъа иги эс бёлюнсе, кёб кыйын да къоратмагъанлай, садланы битимлерин уллу этиб, кёб хайырланыргъа боллугъун алчы мюклени сынамлары ачыкъ кёргюзедиле.

Бир къаум джыллада бир гектардан джыйылгъан кёгетни саны 100, таб андан да артыкъ центнер болгъанды. Джёгетей-Аягъы районну «Джёгетей» совхозунда 1957 джыл урлукълу породааланы (кёгетлени) битимлери гектарда 97 центнерге джетген эди, бир къаум алма терекледен а: Папировкадан — 500 кг, Ренет Баумана деген терекден—800 кг кёгет джыйылгъан эди. 1958 джыл ол районну «Красногорский» колхозунда Краснощекий (къызылджаякъ) сортдан 180 шапдал терек 180 центнер кёгет берген эди. Битимни кёб алыуда юлгюле аз тюлдюле. Алай,а бир къаум мюклеле алкъын кёгет битим къарыусузду. Бир-бирде артха къалгъан мюклени кёгетледен битим алыулары алчы мюклеле алгъандан эсе, 5—10 кере аз болады. Садла уа областда иги джерлеге да салыннъандыла, мылы керекли да болмайдыла.

Бир къаум мюклеле терекледен аз битим алыннъаныны сылтауу ол мюклеле эм тынч агротехника ишлени толугъа заманында бардырмагъанларындан, агротехника системаны тюз сала билмегенлеринден да болады. Ала джанъы мадарланы, джерни, климатны болумун да эсге алмай, акъырын бардырадыла.

Бир къаум садоводла терек орнатхан, алагъа къарыгъан заманда эмда заранчыла, терек ауруула* бла кюрешген заманда кёб джанъылычла этедиле. Ол себеден аллай мюклеле садоводство заран болмаса хайыр бермейди да, анъа эс да аз бёледиле.

Бу китабда тау этеклени эмда тау джерлени табигъат-климат болумларына кёре агротехниканы джо-

рукъларын къалай бардырыгъа, заранчыла бла терек
аурууланы да къалай къоратыргъа боллугъу джазылады.

Колхозла бла совхозла агротехниканы джорукъла-
рын тюз анъылагъан бла аны ишде бардыргъанда тох-
дамай, ол затны кеслери да творческий ёсдюрселе, би-
тимлерине да таймаздан эс бёлгенлей турсала, хар
джылда да кёгетни битими алапат болуб турлукъду, деб
бу китабны джазгъанла ышанадыла.

КЁГЕТ ТЕРЕКЛЕНИ АШ БЛА СУУ ИЗЛЕУЛЕРИ

Кёгет терекле кёб джыллыкъ ёсюмледиле. Къарачай-Черкес областны болумунда ала 60—70 джыл джашайдыла. Черкесскдеги селькоопхозда кетген ёмюрде орнатылгъан терекле бююн да джашаб, хар джыл сайын кёгет бериб турадыла. 1952 джыл Къобан районну «Родина» колхозунда 80 джыллыкъ садны хар гектарындан 100-шер центнер алма джыйылгъанды.

Быллай затла Зеленчук района, Джёгетей-Аягъы районну совхозларында да болгъандыла. Бу затла бары да терекни ёмюрюню узакълыгъы, аны кёгет бериюу да анъа къаралгъанына кёре болгъанына шагъатлыкъ этдиле. Кёгет берген терекле почвада керекли затла бла сууну табылгъанларына кёре боладыла. Алай'а аланы азот, фосфор эм башха битим ашланы, эм сууну излеулерин ёсген кёзюулерине кёре тюрленедиле, ол себебден вегетация баргъан заманны эки кёзюуге юлеширге керекди: биринчиси—чирчикле чыгъыб джанъы булчукъла ёсюб бошаб, кёгет джыйгъынчы кёзюу, экинчиси да—булчукъла ёсюб башлагъандан къачха дери.

Биринчи кёзюуде терекле чакъгъан, бюртюкленнъен бла бирча ол кёзюуню аягъына кёгетле булчукъла да ёсюб бошаб, келир джыл кёгет берлик чирчикле къураладыла. Тереклени чакъгъанлары, булчукъланы ёсюб башлагъанлары да тамырларында, кеслеринде булчукъ-

ларында да ал джылдан сакъланыб тургъан веществола бла сууну кючюнден боладыла. Андан ары уа терек асламына чапыракълагъа джер берген неорганический вещества бла суу берген ашауъга кечюб къалады.

Чирчикледен къарыулары бирча болмагъан бутакъчыкъла ёсюб башлайдыла: кольчаткала¹, копьецле, булчукъла эмда айырыллыкъ булчукъланы чирчиклери. Терекни ашы бла сууу джетишмесе, джанъы бутакъчыкъла кереклисича ёсалмай, къарыусуз кольчаткала болуб къаладыла. Ол себебден терекге иги ашау табдырыуу (артыкъсыз да азот бла сууу) чирчиклени ёсюулерине бютюн уллу магъанасы барды.

Джайны экинчи джарымындан тамыр система кючлю ёсюб, ары дери къоратхан кючлерин, ашау вещества-рын къайтаргъан бла къалмай, базыкълыкъга ёсюб, кёгет чирчикле айырыб тебрейди. Тереклени кеслеринде кереклиси чакълы бир ашау вещества-лары болмакълыгыны аланы джашауларында уллу магъанасы барды: ала таймаздан уллу битим алыр ючюн эм керекли затладыла. Ол себебден вегетацияны экинчи кёзююнде азот бериуно аз эте, фосфор бла калий джауъланы кёб этерге керекди.

Кёгет культураланы кёб сортлары барды. Аланы барыны бир-биринден морфология эм биология башхалыкълары болгъанча, ёсюм халлары да башхады. Сёз ючюн: алмала бла кертмелени кышхы сортлары урлукълу эмда сюекли кёгетлени джайгъы сортларына кёре джай подкормканы бек излейдиле. Аны тышында да кыш сортлагъа удобрениени асламын кёгет джыйыб

¹ Кольчатка—кёгет бутакъны эм кысха, узунлугъу 3—5 см, юсюнде джюзюкчелер тегерек тырмылары болгъан булчукъду. Аллай тегерек тырмы—кёгет бутакъны хар джылгъа къаллай бир ёсерини белгисиди (5—15 см.). Кёгет булчукъа—асламына кёгет бутакъдан айырылыб бир джанына ёсген, кыйырында да кёгет чирчиги бла узунлугъу 15—20 см болгъан булчукъду.

бошагъанлай огъуна бередице. Джай сортлагъа уа удобрение, кегет джыйылгъандан сора алай дженъил этилмейди.

Вегетацияны кезююнде тереклени суу излеулерин бирча болмайды. 1957 джыл Гитче-Къарачай районну № 168 ат заводунда алтын Пармен (тамгъалы Шафран) кыш алма тереклени августда сугъаргъанларында аладан эки къат кеб битим алгъан эдиле. Кегетлери да татлыла, суулула, аурла болгъан эдиле. Июль айда сугъаргъанларында аны хайыры алай иги болмагъан эди, терекле чакъгъан кезюуде кеб чирчиклери бюртюк болмай, агъыб къалгъан эдиле.

Этилген сынамагъа кере, терекле аслам кегет берген джыл аланы тамыр кючлери азыб, кегет чирчикле кереклиси чакълы бир айырылалмайдыла, экинчи джылгъа керекли ашау вещество запаслары да орунларына къайтмай къаладыла. Бу затланы барыны да себебинден экинчи джыл битим аз болады. Кегетчи бу затланы анъыласа, терекге заманында къараб, аны есюмюне, кючлениуюне эмда кегет бериуюне уллу болушлукъ этерге боллукъду.

Терекге къарауда, аны есдюрюуде, кегет битдириуде садны салыннъан джерни да бек уллу магъанасы барды.

САДХА ДЖАРАУЛУ ДЖЕРНИ САЙЛАУ

Къарачай-Черкес областны ичинде сад орнатыргъа джараулу джерлени юч къаумгъа юлеширге боллукъду: тюз джерле, тау этекле, суу боюнла. Тюз джерле Къобан район бла Адыге-Хабль районлада аслам тюбейдиле. Областны къалгъан районларында уа сыртлыкълы джерле бла суу боюнла аслам тюбейдиле.

Бир къаум мюклече—«Октябрь», «Кавказ», «Черкес» совхозлада, «Родина», «Къызыл партизанла» колхозлада эмда Зеленчук районну «Ленин», Коммунизмни байрагъы атлы, Претрадна районну КПСС-ни XXII съезди атлы колхозларында джерни болумун адамыча сынаргъа

керекди. Кёгет битерге джарамазлыкъ джерле сад орнатыргъа деб берилмезге керекдиле.

Джёгетей-Аягъы эмда Къарачай районлада, «Ючкёкен», «Сторожевский» совхозлада, «Къобан» колхозда (Садовый хуторну айтмай) дагъыда ала кирик карбонат къара топуракълы джерледе, сад орнатыргъа участок сайлай билмеклик алай къыйын иш тюлдю. Бу джерледе топуракъ хазна къалмай хар къалайда да бирчады, терекге заран берген тузла (сольла) аз участкада тюбейдиле.

Къарачай-Черкес областда сад орнатыргъа тикликлери 15 градусдан уллу болмагъан север, северо-запад эмда запад къабыргъа эм джараулу джерлеге саналадыла. Кёгет терекле северге айланнъан бетледе орнатылсала ала суу керекли хазна болмайдыла эмда къургъакъ джерледен, бузлаукъдан, суукъдан сакъланадыла, аланы кюн да кюйдюрмейди. Алай а бир къаум мюклеле алай джерле сад орнатыргъа джарамай да къаладыла. Сёз ючюн, № 168 ат заводда Краснокурганский поселокну запад джанындагъы участкану северге айланнъан бети барды, алай болгъанлыкъгъа былайда 30—35 см терен бармай бютеу участкану тюбю къанъа ташды. 2—2,5 м теренликде алай уллу къанъа ташла областны тау джерлеринде да тюбейдиле. Быллай джерлеге сад салыргъа тыйыншлы тюлдю.

Суукълу тар ёзенледе сад орнатыргъа чырт да джарамайды. Областда джыл сайын суукъдан къоркъунуб кёгет битимни 15—20 проценти агъыб къалады, 20—25 проценти да сакъат болуб джыйылады.

Суукъдан артыкъ да «Джёгетей» совхозну кёгетлери бек джарсыйдыла. Бу совхозда сад орнатыргъа Къобан-Калаус канал бла Черкесскден Джёгетей аягъына баргъан темир джолну арасындан таб джер джокъду. Былайда садла суукъдан джарсырыкъ тюлдюле, джелни да алай уллу хатасы боллукъ тюлдю—джелни аллын джел

тыйыучу насаждениеле салыб ала бла неда башха лагымла бла тыяргъа боллукъду.

Сад салынныкъ участоклада тюбюнде суула джерни башына 2—2,5 метрден джуукъ болмазгъа керекдиле. Участок бир тигирек джерде болса, суула да маджал суула болсала, ол тереклеге джуукъда болсала да заран джокъду.

Къобан района «Родина» колхозну 4-чю бригадасында поселокну къатында джерлени юслерин джаз къар суула джабыб тургъанлары себебден джер тюбюнде суула да иги кесек кёлтюрюледиле. Быллай джерледе индекле къазыб къар суула къорарча этиб, джер тюбюнде сууланы да бир кесек саркъытыб тюшюрюб, садны алай орнатыргъа боллукъду.

Сад орнатыллыкъ джерлеге къарагъан заманда топуракъны щелочлулугъуна да эс бёлюрге керекди. Щелочу кёб болгъан джерде эрик, шабдал, балий терек дагъыда ала кибик сюекли кёгет терекле болмаса, алма битдирирге джарамайды.

Джерни садха джараулулугъун танытхан затланы бири—анда юч метр теренликге дери гипс болмаса неда ююнчю метрде гипс аз тюбесе олду.

Щелочу къуругъан джерледе сад орнатхан заманда, табакъ маталлы чунъурла болгъан джерлени эслерге ксерекди, аллай участкада терек орнатханлыкъгъа къуу болуб къалгъан болмаса, айнырыкъ тюлдю. Къобан районну «Октябрьский» совхозунда 52 гектар садда 1958 джыл чунъурлу джерледе салынгъан тереклеге тамгъала тюшюб къалгъанды. Аны бла бирча топурагъыны объем аурлугъу 1,5 единицадан атламагъан миигирек джерледе терекле айныб, ёсуб барадыла.

Къарачай, Преградна, Зеленчук, Гитче-Къарачай районлада къара топуракъгъа зыгъыры, уакъ ташы джуукъ болгъан джерле кёб тюбейдиле. Аллай джерле сад салыргъа алай джараулу джерлеге саналмайдыла. Алай'а уакъ таш, зыгъыр, топуракъ да къатыш болуб, сугъа-

рыр мадар да бар эсе, аллай джерлени сад салыб хайырландыргъа боллукъду.

Садоводствода эм керекли ишлени бири механизацияды. Машиналаны кереклисича толу хайырландыралмай, багъасы учуз кѣгетни аслам этеллик тюлбюз. Ол себебден сад салыргъа джер сайлагъан заманда, терек орнатыргъа эмда ѓсдюрюрге бу джерде механизацияны хайырландыргъа мадар болурча эс бѣлюрге керекди.

САДХА СОРТЛАНЫ АЙЫРУУ

Садоводствону джетишимли ѓсдюрюуде эм магъаналы, эм керекли ишлени бири кѣгетни битимин адамыча ѓсдюрюк сортланы сайлай билиудю.

Кѣгет тереклени айырма породалары, кѣгетлени иги сортлары ол районну садоводствода эм керекли борчларына келиширча болургъа керекдиле. Къарачай-Черкес областны колхозлары бла совхозларында эм хайырлы кѣгетлеге алмаланы кыыш сортлары, кертмелени кыач эмда кыыш сортлары, эриклени да кеч бишиучю, транспортировкагъа чыдамлы сортлары саналадыла. Садоводланы эм уллу борчлары—таймаздан халкыгъа кѣгетни кереклиси чакълы бир табдырыу, кѣгет хант этген промышленностха сырьѣ бериу, ишчилени, машиналаны, атны, арбаны кереклисича джарашдырыб, аладан таб хайыр ала билиудю. Ол себебден дженъил джетиучю джай сортланы кѣб орнатмазгъа керекди. Къобан районну колхозларына, совхозларына, «Джѣгетей», «Къарачай» совхозлада, № 168 ат заводда суюкли кѣгетлеге бютеу садланы площадларыны 30—35 процентин, къалгъан мюлклеге уа 15—20 процентин берирге керекди.

Садланы орнатхан заманда хар джерни табигъат болумун, хар мюлкню агротехника кючюн эсге алыргъа керекди. Сѣз ючюн, Ренет Баумана, Ренет Шампанский, Джонатан деген алма терекле сууну аслам излегенлери

себебден аланы не тау районлада, неда сугъарылгъан джерледе орнатыргъа керекди.

Ренет Симиренко, Кандиль Синап деген алмала бла Сен-Жермен, Бере-Лигеля кертмеле грибден аўруучу терекле болгъанлары себебден аланы тау этекледе хаўаны мылылыгъы аз болгъан джерледе орнатыргъа керекди.

Орнатыргъа сайлангъан айырма сортла сынджыр битиучю, почва-табигъат болумуна келишген, аўруугъа чыдамлы, заранчыладан кьоркъмагъан терекле болургъа керекдиле.

Областны колхозлары бла совхозларында районлангъан сортланы орнатыргъа керекди. Аладан эм маджаллары быладыла:

Сортла	Тау этек зона	Тау зона
АЛМА ТЕРЕК		
Джай сортла		
Папировка	+	+
Боровинка	+	+
Астрахан кызыл алма	+	+
Виноградка	—	+
Мельба	+	—
Къачхы сортла		
Пармен зимний золотой	+	+
Пепинка Литовская	+	+
Ренет Линдспергский	+	+
Пепин шафранный	+	+
Тюз Антоновка	+	+
Анис Кубанский	+	—
Къышхы сортла		
Бойкен	+	+
Ренет Симиренко	+	+
Кальвиль снежный	+	+

Джонатан	+	+
Ренет Кассельский	+	+
Ренет Шампанский	+	+
Ренет Баумана	+	+
Тирулька	+	+
Пепин Лондонский	—	+

КЕРТМЕ

Джай сортла

Любимица Клаппа	+	+
Вильямс	+	+
Панна	+	—
Желтая летняя	+	—

Къачхы сортла

Бере-Боск	+	+
Бон-Луиз-Авраншская	—	+
Лесная красавица	+	—
Бере-Лигеля	+	—
Деканка осенняя	+	+

Къышхы сорта

Кюре	+	+
Сен-Жермен	+	—
Бере-Арданпон	+	+
Жозефина Михельнская	+	+
Алагирская черная	+	+

ЭРИК

Анна Шпет	+	+
Джашил ренккод	+	+
Ренккод Альтана	+	—
Виктория	+	+
Венгерка домашняя	+	+
Кирке	+	+

БАЛИЙ

Подбельская	+	+
Ставропольская	+	+
Любская	+	+
Английская ранняя	+	+

ЧЕРЕШНЯ

Сары Дрогана	+	—
Къара Дайбера	+	+
Наполеон розовая	+	—
Франс-Иосиф (дерансис)	+	+
Апрелька	+	+

ШАБДАЛ

Краснощекий	+	—
Ахрери	+	—
Амброзия	+	—
Краснощекий поздний	+	—

ПЕРСИК

Майский Цветок	+	—
Грансборо	+	—
Чемпион	+	—
Кармен	+	—

Тау зонаны районларында фунт бла джарымлыкъ Антоновканы, Кандиль-Китайканы, Сары-Сынапны, Мичуринни кышхы Бере деген кертмесин дагыда быллай кертмелени, алмаланы мичурин сортларын хайырландырырга керекди. Была бары да тенъиз уровенден 1200—1300 метр мийикликде тургъан «Къарачай», «Учкулан», «Преградна» совхозлада иги битедиле.

1958 джыл Тебердиде государство заповедникде фунт бла джарымлыкъ Антоновкадан бир гектаргъа кёчюрюб эсеблеу бла 160 центнер алма чыкъгъанды. Кёгетлени татыулары да иги болгъанды.

Алма сортланы хазнасы к̑алмай бары, кертмеле, черешня, эрик сортланы асламысы, балийле, шабдалланы да бир к̑аууму башха сортла бир-бирине опыление эт-месе, кеси-кесин опыление этиу̑ бла к̑ет битмейди. Ол себебден бир сортну 4—6 тизгинден к̑б салмай, аланы ызларындан келген тизгинлеге башха опыление этиу̑ю сорт орнатырг̑а керекди.

Терекле бир-бирин опыление бла тын̑ылы этер ючюн, садны бир кварталына бир к̑зю̑де чаг̑ыу̑чу сортланы орнатадыла.

Аны бла бирча хар сортну эки башха сорт опыление этери бек керекди, не ючюн десен̑ бир-бир джыллада опылителлени бири чак̑май к̑алырг̑а боллук̑ду. Аны тышында бир сортну талай сорт опыление этсе, джан̑ыз сортну опылениесинден эсе иги битим береди.

ТЕРРИТОРИЯНЫ ДЖАРАШДЫРЫУ̑

К̑ет тереклени орнатхан заманда бек баш ишлен̑и бири ала салыннык̑ джерни таб джарашдыра билмекликди. Сад салыннык̑ джерлени джарашдырыб терекле тюз орнатылсала, ала джел зарандан сак̑ланыб, тыйыншлы болумда ёсерикдиле.

Уллу садлары болг̑ан мюклеле гитче садлары болг̑ан мюкледен эсе, терекле да битимли, к̑етни кеси баг̑асы да учуз болг̑аны белгили болг̑анды.

Бизни областда колхозла бла совхозланы сынамларына к̑ре, сад 300—500 гектар, таб андан да артык̑ джерге салынса хайырлыды.

Сад салынн̑ан джер ан̑а керекли эндиги машинала, джер сюрген, заранчыла, терек а̑уруула бла кюрешген орудиеле ичинде тыйг̑ычсыз джюрюрлей эркин болург̑а керекди. Ол затланы барына да келишген садны уллулуг̑у 60—70 гектардан кем болмайды.

К̑обан, Адыге-Хабль даг̑ыда ала кибик к̑аты джелли районлада лесополосала башха джелден

къоругъан лагъымла этерге амалсыз керекди. Аллай полосала, лагъымла да садны орнатырны аллы бла этилирге, аллай мадар болмаса ўа сад орнатыў бла бирге этилирге керекдиле.

Сад сакълагъан полосалагъа, табылса, канадский тополь деген бусакъ, гледичия, тюз кюрюч, иничге чапыракълы тал не юрге орнатылса игиди. Таў зонаны районларында халкъ джашамагъан джерледе игиси пирамида тополь деген бусакъды.

Салыннъан лесополоса къуру бусакъладан болургъа да боллукъду. «Кавказ» совхозда Тузлу кёлню къатында сегиз тизгин бла салыннъан канада бусакъла кёб замандан бери бек иги тыйгъычлыкъ этиб турадыла.

Лесополосаны орнатхан заманда аны кюн чыкъгъан джанына артыкъ эс бёлюрге керекди, не ючюн десень областда джел ол джанындан аслам урады. Қыбыла джанына лесополоса чырт да керек болмайды, кюн батхан джанында ўа эки-юч тизгинден къуралгъан джел тыйгъан бусакъла неда гледичияла салынсала болады. Гледичияны тизгинлерин бир кесек аслам этерге да боллукъду.

Гледичия «Қъобан» колхозда—беш тизгиннъе, «Сто-рожевой» совхозда—тёрт тизгиннъе, «Кавказ» совхозда да—юч тизгиннъе салыннъанды.

Садны территориясы кварталлагъа бёлюнеди. Ол кварталла тюз мюйюшлю тёртгюлле болсала табды. Хар кварталны узунлугъу кенълигинден эки-юч кере артыкъ болургъа керекди.

Кварталланы узун жанларын айырыб заран келтирген джелле ургъан джанына тюз кёнделен неда сёдегей салыргъа керекди, тик джерледе ўа топуракъны суў ашамаз ючюн тикни этегине кёнделен салыргъа керекди.

«Кавказ», «Октябрь», «Икон-Халкъ», «Черкес» совхозлада сад кварталны площади 12—15 гектардан уллу болмазгъа керекди. Областны башха мюлклеринде джерни

формасына, болумуна кёре сад кварталны уллулугъу 15—20 гектар болургъа да боллукъду.

Кварталла уллула болсала, аладан кёгет джыйыу, тышына чыгъарыу кыйын болады, джел тыйгъан линияланы айдалары да толу чыкъмайды.

Садда тракторла эмда башха машинала бурулурча ачыкъ джерле болургъа керекдиле. Ол джерлени кенъликлери 12—13 метр болады, аны да 4—5 метри кварталланы араларында эмда садны тегереги бла баргъан джоллагъа хайырландырылады.

Уллу сад массивлери болгъан «Джөгетей» совхозда, «Къобан» колхозда дагъыда была киби мюклеле кенъи 6—8 метр болгъан джарагъан джолла ишленирге керекдиле. Кварталланы бёлген заманда садха къарагъан эмда трактор бригадаланы станларын салырча джер къалдырыргъа керекди.

152 Хар кварталда породааланы кыйсысы болса да бир тюрлюсю орнатылады. Алай а Къарачай-Черкес областны садларында сюекли кёгетле, къалгъанлагъа кёре, 25 процентден кёб джер алмазгъа керекдиле. Садны площады саулай да сегиз квартал эсе, аланы экисине балий, черешня, шабдал, эрик салынады, аны тышында бир квартал сайын эки тюрлю сюекли кёгет орнатылады. Былайда хар породаны ёсюмюню энчи халисин, аны киби башха болумун да эсге алыргъа керекди. Тизгинлерин да, терек араларын да тенъ эте, балий бла эрик бирге, черешня бла шабдал да бирге орнатылсала табды. Бир кварталда юч-тёрт сортдан кёб болмайды, ала да эки-юч кереден кёб алмашдырылмайдыла. («Юлгю планнъа» къара).

Джерден уллу битимле алыр ючюн хар урлукъну кесин башха алмакълыкъ, битимге кереклиси чакълы бир джер къоя билмеклик бек керекли затха саналады. Кёгетчиликде да алайды. Кёгетни битимлилиги кёбюсюне тереклени санына кёре болады. Областны колхозлары

бла совхозлары бу иште тюзетирге болмазлай джанъылычла этедиле.

Алай бла, 1958 джыл «Икон-Халкъ» совхозда урлукълу эмда суюкли порода 8×8 м схема бла, «Къобан» колхозда—9×9 м схема бла орнатылгандыла. Алмаланы 5×5 м, 10×10 м д. а. к. схемала бла салган колхозла, совхозла да болгандыла.

Садлада тереклени бир-биринден къаллай бир узакълыкъда салынырга кереклиси алкъын бир джанына болмаганды. Кузнецов кесини «Черкесияны садлары» деген китабында алмаланы 10×8 м, кертме бла эрикленни 8×6 м, черешня бла шабдалны 8×8, балийни да 6×4 м схемала бла орнатылсала табха санайды. Г. Г. Фетисов «Плодоводство и ягодоводство» деген учебникде эрикни 6×6 м, балийни 5×5 м, черешня бла шабдалны 10×6 м д.а.к. схемала бла салырга дейди. П. Н. Яковлев «Плодоводство» деген китабында черешня бла шабдал 8×6 м, алманы мийик ёсген породасы мийик районлада 6×4 м. схемала бла орнатылсала тюзге санайды.

Бизни областны болумуна кёре бу схемаланы къайсысы хайырлы боллукъду? Юлгюге алманы алыб къарайыкъ. 10×10 м схема бла 1 гектарга 100 терек сыйынады, 8×8 м схема бла салынса — 156 терек, 8×6 м схема бла салынса уа — 204 терек сыйынады.

Терекле къайсы схема бла салынсала да алагъа—20—25 джыл джашагъынчы бусагъатдагъы тракторла терек тизгинлени узунлукъларына кенъликлерине да джюрюб, садха кереклисича къарарга боллукъду, аны бла бирча тамыр джерден терекге керекли затны толусу бла табады. Аны себебинден кёгет бериб башлагъан кёзююнден толу кёгетленнъен кёзююне дери 8×6 м схема бла салыннъан сад 10×10 м схема бла салыннъан саддан эсе эки къат, 8×8 м схема бла салыннъандан эсе да бир бла джарым къат артыкъ кёгет бередиди.

25 джылдан сора бир къаум сортлада кёгет битим таркъайыб, терекле къартая башлайдыла. Ол заман-

дан башлаб кысхартыу деб аталгъан бутакъ кесиуню башларгъа керекди. Аны бла бирге энишге салыннъан бутакъланы къоратыб, терекни «бёркюн» бир халда сакъларгъа керекди. Терекге алай къарау битимни ёс-дюрген болмаса, аз этмейди.

Алай бла, Къарачай-Черкес областны колхозлары бла совхозларында алманы 8×6 м схема бла салыннъан-дан табы джокъду.

Кертмени, шабдалны, балийни да ол схема бла салыргъа керекди. Балийни, эрикни, персикни сортларына, къалгъан халларына да къараб, 6×4 м, 6×5 м схемала бла салыргъа керекди.

Къабарты-Малкъар опыт станцияны Ренет Симиренко алманы алыб этген опытлары тереклени тизгинлерини араларын тизгинни ичинде тереклени орталарын джууу-гъуракъ этерге керек болгъанына толу ийнандырадыла.

Тереклени аралары асыры кенъ болса, кёб джер керексиз сыраф болады, кертиди, аллай садлада бир къаум мюклеле тизгин аралада гардош, помидор, къобус-да дегенча башха культурала битдирирге кюрешедиле, алай а ол файдалы иш тюлдю, сад хылымылы болгъан-ны тышында да алайлагъа заранчыла, чычханла ала кибик заранчы джаныуарла илешедиле.

Бусагъатда бизни промышленностубуз тарыракъ салыннъан тизгинлени араларында эркин ишлерча малогабарит тракторла, плугла, лушильникле, аллына чыкълан секциялы культиваторла чыгъарады. Джанъы сад орнатхан заманда ол затны эсге алыргъа керекди.

ТЕРЕК ОРНАТЫРНЫ АЛЛЫ БЛА ДЖЕРГЕ КЪАРАУ

Терек орнатыллыкъ джер садны салгъынчы 2 — 3 джылны алгъа хазырланыб тебресе табха саналады. Джерни алай хазырлар ючюн аны терен сюрюб, кёбджыллыкъ хансланы урлугъун атаргъа, аман хансдан ариуларгъа, органо-минерал удобрениеле салыргъа эмда тик

джерледе террассала ишлерге керекди. Ол ишни бардыргъан заманда джерни 40—60 см теренликге дери сюрюуге, анъа органика эмда минерал удобрениелени синъдириуге артыкъ эс бёлюрге керекди. Андан сора джер, тамыр тынч орналырча иги джумушакъ болады, кёб заманны ичинде битимлилей турады. Джер алай хазырланса, кёгет терекле хар джыл сайын сынджырдан-сынджыр битедиле. Бу затны керти болгъанын научно-исследовательский учреждениелени эмда алчы мюклени сынамлары бегитеди.

Джерни алай терен сюрюр ючюн С-80, С-100 тракторлагъа тагъылгъан ПП-50 неда ПП-40 маркалы плугла бла хайырланыргъа керекди.

Быллай тракторлары болмагъан мюклеле ДТ-54 маркалы эки тракторну бирден салыб сюрюрге боллукъду.

Тереклени джаз орнатыр ючюн, джерни къачдан огъуна сюрюб джумушатыргъа керекди, къачда орнатыр ючюн а эки-юч айны алгъа сюрюб, джумушагъан джер тыкъ болур ючюн ызына чёгерге керекди. Джанъы сюрюлген джерге терек орнатхан игиге саналмайды.

Джел къаты ургъанлай туруучу Адыге-Хабль, Къобан районланы, «Черкес» бла «Джёгетей» совхозланы айтмай, къалгъан районлада садха сюрюлген джерни юсюн иги тюзетирге керекди. Алай этилсе джер кебмей иги мылылай турады.

Аны тышында, джер сюрюгюнчю, сюргенден сора да аны бир бетли эте, тюзетирге керекди. Абадан тёбелени, индеклени, чунъурланы джер сюрюлгюнчю тюзетедиле. Джер сюрюлгюнчю, бар эсе, дюкгючлени керексиз тереклени да къазыб, тамырлары бла къоратадыла. Тау зонаны бир-бир районларында джерни баш къатындан терен болмай, уакъ таш джатханы себебден, къалгъан джерледеча терен сюрюрге болмайды. Аллай джерлени тюз плуг (ПВ-30-П) бла 27—30 см теренликге сюрюб, плугну артындан тагъылгъан рыхлитель (джумушатыучу) да кулданы уатыб, джерни джумушатыб къояды.

Терек орнатыр заманна де-ри 20—25 кюн кьалгъанлай джерни тизгинлеге юлешиб, чунъурла къазыб башларгъа керекди.

Терек орнатыллыкъ джерни тизгинлеге эки кёзюу бла юлешедиле. Эм алгъа джерни сад кварталлагъа юлешедиле, джолланы айырадыла, джелден, борандан сакълагъан насаждениеле боллукъ джерлени белгилейдиле, ырджы айыргъан багъаначыкъланы (къазыкчыкъланы) урадыла, аны ызы бла терек орнатыллыкъ джерлени белгилейдиле.

Участокну сад кварталлагъа геодезия инструментле бла ёлчелеб кеседиле. Кварталны ичин тизгинлеге юлешген заманда уа вехачыкъла чанчыб, шнур тартыб алай кеседиле. Бу ишге квадрат-гнездо джорукъ бла урлукъ атыучу машинаны ёлче темир чыбыгы да бек джарайды. Алай этер ючюн тереклени бир-биринден неллай бирде орнатыргъа керек эсе, аллай бирер ёлчеле этиб, ол ёлчелеге тогъай белгиле тагъыб алай юлешедиле.

Терек салынныкъ джерлени алджамай сакълар ючюн, эки кыйыры да, ортасы да керкилген къангъа (рейка) бла хайырланадыла. Аны ортасында керкилгенин тогъайгъа салыб, алайда ара къазыкъланы уруб, терек орнатыллыкъ джер болгъанын кёрюзедиле. Кыйырында

№ 1 сур. Кварталны ичин разбивкасы.

керкилген джерлерине да къазыкъла уруб , къанъаны алайдан аладыла (№ 1 сур. къара).

«Къобан» колхоз, «Холодно-Родник», «Къарачай» совхозла дагъыда бир къаум мюлкле тизгинлени бараза юлешуучю приспособлениеси болгъан трактор бла эмда вехала бла айырадыла.

Терек орнатыллыкъ чунъурланы чунъур къазыучу бурланы болушлукълары бла этерге керекди. 45 см теренликге сюрюлмеген джерледе чунъурланы теренликлерин 50—60 см, кенъликлерин да 100—120 см этерге керекди.

САД ОРНАТЫУ

Терек орнатыуу болджаллары. Къарачай-Черкес областны болумунда сад орнатыргъа джазда, къачда да болады. Къачда терек бир айны ичинде орнатылады (20 октябрдан 20 ноябргъа дери).

Областны саулай районларында ноябрны экинчи декадасыны аягъында сууукъ болуб, къар тюшюб башлайды. Ол себебден къачхы орнатыуу созаргъа чырт да болмайды.

Джаз терек орнатыуу кюнле джылыннъанлай башлаб, терек чагъыб башлагъынчы бошаргъа керекди.

Бир къаум джыллада, бек сууукъ кюнле болмасала, терек орнатыргъа къыш да болады.

Къачда орнатылгъан терекле, топуракъда аланы ёсюмлерине керекли затла болуб, иги тамырлансала, иги хайыр береди, къургъакъ, сууукъ кюнледе орнатылгъан терекле уа кереклисича айныялмайдыла.

Орнатыллыкъ терекни агъачы къаллай болургъа керекди. Орнатыргъа тамырында бутагъында да къыяуу болмагъан, джаш терекчик (саженец) джарайды. Колхозла бла совхозла кеслерини промышленность садларында урлукълу кёгетлени породаларындан эки джыллыкъ, сюекли кёгетлени породаларындан да бир-эки джыллыкъ саженецлени (джаш терекчиклени) орнатыр-

гъа керекдиле. Бир джыллыкъ, эки джыллыкъ терекчиклени сыдырылгъаны неда башха кыяуу болмагъан, узунлукълары да 30—35 см, кеслерини да ючюшер кыарыулу тамырлары болургъа керекди.

Терекчиклени мийкликлери ала кючлю ёсген алмагъа джалгъаннъан эселе, 60—70 см, шылаб (карлик) чегет алма болса—35—40 см, кертмеге—50—70 см, балий бла эрикге 50—70 см болургъа керекди.

Терекчикни башында төрт джанына айырылыб ёсген юч-төрт кыарыулу бутагъы болургъа керекди.

1958—1959 джыллада областда, башында айтылгъанча стандарт терекле табылмагъан себебден, бирджыллыкъ алма, кертме, эрик, балий бутакъсыз терекчикле орнатылгъан эдиле. Бу затны себебинден «Хабез», «Икон-Халкъ», «Черкес», «Холодно-Родник», Ленин атлы, «Къобан» колхозлада, Хабез районда «Путь Ильича» колхозда дагъыда была кибик мюклеле салыннъан терекчиклени кзуру 70—80 проценти тамырланнъан эди. Аны тышында садлада бирджыллыкъ терекчикле иги бутакъланмадыла, бутакълансала да аланы ызларындан ёсген экинчи бутакъчыкъла бирден-экиден кёб болмадыла, неда сибиртгича джоббу ёседиле—бу затдан садовод кюркяргъа керекди.

Терекчиклени орнатыргъа хазырлау. Питомецде ёсген терекчиклени кызыб алгъан заманда аланы тамырларыны учлары сыдырылыб кыяуу болады. Ол себебден орнатырны аллы бла тамырланы кыяуу джерлерин джити бычакъ бла кесиб атаргъа керекди. Аны бла бирча юшюген, чириген, кзуругъан, сыннъан тамырланы да кесерге керекди.

Хазырланнъан терекчиклени орнатхынчы тамырларын топуракъ бла басдырыб турадыла, алай болмай тамырны тюз терек орнатыр кёзюуде тазалай эселе, аланы ол затха деб хазырланнъан дарманлы балчыкыгъа булгъаб орнатыргъа ишленнъен чунъурлагъа юлешиб башлайдыла.

Терек орнатыуу техникасы. Хар терекни эки адам орнатады. Аланы бири чунъургъа джумушакъ топуракъ къуяды, бири уа тамырланы таб джарашдырыб, аланы къатларында бош джер (къуууш) кълмазча, топуракъны теблеб, бир-бирине джыйышдырады. Орнатхан заманда тамырла тёрт джанына бирча ёсерча джарашдырыргъа эмда (тамыр боюн) — аланы бир-бирлерине джетген джерлери орнатыу къланъаны орта керкилгенине дже-тиб тохдарча этерге керекди. Чунъурну саулай топуракъ бла джабыб бошагъандан сора, аны тегереги бла къуюл-

№ 2 с у р. Терек орнатыу.

гъан суу тышына кетмезча топуракъдан индекчик этерге керекди. Орнатыб бошагъанлай хар терекге 2—3 челек суу къуяргъа керекди. Терек джанъы орнатылса топуракъны башына не мешхут, не компост, неда мычхы умур къуядыла, къачда орнатылса ўа—топуракъны 15—20 см мийикликге къалайдыла. Терек алай къаланса ол суу-укъда юшюмейди, иги сакъланады. Орнатылгъан терекни («восьмерка» бла) иничге джыджым неда ала кибик джумушакъ зат бла эки джеринден къазыкыгъа байларгъа керекди (2 сур. къара).

Орнатыб бошагъандан сора, къалайда къайсы сорт орнатылгъанын кѣргюзюб, садны планын специальный журналгъа тюшюрюрге керекди.

ДЖАШ САДХА КЪАРАУ

Джанъы орнатылгъан тереклеге тохдаусуз ариу къараб турургъа керекди, алай демеклик: тереклени тюблерин къазыб джумушатыргъа, кереклиси чакълы бир суу табдырыгъа, удобрениеле салыргъа, бутакъларына къараргъа, заранчыла бла терек аурууладан сакъларгъа керекди. Терекни ариу ёсюю да, иги кѣгет бериую да анъа кереклисича къаралгъанына кѣре боллукъду.

Къарачай-Черкес областны колхозлары бла совхозларыны асламысыны садлары салыннъан джерге бу тюбюнде кѣргюзюлген джорукъ бла къаралгъаны тюзге саналады:

Тереклени джылары	Терек тюбледе		Тизгинлени араларында	
	Топуракъ- гъа къарау	1 га джерге бериллик удобрение	Культураланы алмашдыруу	1 га джерге бе- риллик удобрение
1	Мульча		Чѣрный пар	—
2	Черн. пар.	№ РК—30 кг	Овощла	5 тонна мешхут
3	"	5 т мешхут	Черный пар + четный тизгинледе сидератла	№—40 кг К—30 КГР—30 кг

Тереклени джыллары	Терек тьюбледе		Тизгинлени араларында	
	Топу- ракъгъа къарау	1-га джерге бериллик удобрение	Культураланы алмашдыруу	1 га джерге бе- риллик удобрение
4	.		Черный пар + четный болмагъан тизгинледе сиде- ратла	№—40 кг К—30 кг
5	.	№ РК—30 кг	Овощла	5 тонна мешхут № РК—30 кг
6	.	№ Р—50 кг		10—тонна мешхут
7	.		Хансла+пар	—
8	.	№ Р—60 кг	Черный пар	5 тонна мешхут № РК—60 кг
9	.	№ К—30 кг		10 тонна мешхут
		№ Р—60 кг	Черный пар + четный болмагъан тизгинледе сиде- ратла	№ Р—45
		№ К—30 кг		

«Орнатылгъан терекле биринчи джылларында сууну артыкъ бек излейдиле. Ол себеден садоводла кючлерин къургъакъ джыллада садха суу табдырыб, топуракъны мылылай тутар ишлеге салыргъа керекдиле. Аман хансла (сорнякла) топуракъны сууун алыб къургъакъсытханлары кыйлы кълмай, садда заранчыланы, чычхан маталлы гризунланы джаядыла. Гризунла кемирген терекле кьюу болуб кълалыргъа боллукъдула.

КЁГЕТ БЕРГЕН САДНЫ ДЖЕРИНЕ КЪАРАУ

Къарачай-Черкес областда садладан иги битим алып ючюн этилген агротехника ишлени ичинде джерге сыналгъан джорукъ бла къараууу уллу магъанасы барды. Ол иш кеси да областны тау зоналарында породааланы биология халларына кёре барыргъа керекди. Джерге кереклисича къаралгъанны магъанасы бу затладыла:

1. Сад битген джерни топурагъын хар заманда да мылылай турууу, ары тереклеге керекли ашау веществола келтириу эмда аланы бютеу вегетация кёзюуге дже-терча эсеблеб джоюу.

2. Джерни джауум суула джуугъандан, джел суууруб бузгъандан сакълау.

3. Аман хансны (сорнякны) тамыры бла къурутуу.

Бу затла бары да толур ючюн терекни орнатылгъан кюнюнден башлаб, аны ёмюрю таусулгъунчу адам къа-джыкъмай кюреширге керекди.

Къарачай-Черкес областны джерлеринде аман ханс (сорняк) дженъил джайылады. Ол кёгет тереклеге керекли сууну, ашау веществоланы къоратханны тышында, заранчыла бла терек аурууланы джайылыуларына болушлукъ этеди. Ол себебден тереклени битимлерин кёблендириуде, аман хансла бла кюрешиюну уллу ма-гъанасы барды.

Черный парны магъанасы. Къургъакълыкъ бла, аман хансла бла кюрешиюде да джерге аriu къарауу эмда садда черный парны синъдириуюу уллу болушлукълары болгъаны сыналыб бошагъан ишди. Черный парны кюн-чюнден терекле кереклисича булчукъланыб, кёгет чирчик-ле айырыладыла эмда кёгетлери сынджыр битеди. Пре-градна районну «Сторожевой» совхозунда черный парны себеби бла саддан иги хайыр алгъандыла.

Черный парны себеби бла топуракъда хауа, джылыу режим иги болады, аны микробиология болумун да (семизлигин) къарыулу этеди. Черный пар бардырыл-гъан кёб тюрю кёгет битдирилген зоналаны садларында этилген сынамла топуракъны мылылыгъы, азотну терек-ге керекли формасы, фосфор, калий дегенча керекли затланы кёбленнъенлерин эмда топуракъны мылыны иги джуханын, къурутмай сакълагъанын да ачыкъ кёргозе-диле. Къургъакъ джыллада черный парны бардырыу амалсыз керек болады. Аны себебинден топуракъны мы-лылыгъы 5—6 процентге ёрге болады.

Садлада черный пар болур ючюн бу ишле этиледиле: джерни къачда сюредиле, сора джаз башында эки къат тырнау этиб, тёрт-беш кере культивация бардырадыла. Джерни сюрюлюуюу теренлиги тереклени тамырлары-

ны тутханына, аланы теренликлерине кёре болады. Терекни бутагы ёрге ёсгенча, тамыры да теренден-теренне ётуб барады. Ол себебден терекни къатында джер 12—15 см теренликке, эки тизгинни ортасында ўа 20—25 см теренликке сюрюледи. Сюрюлген джерни тубю къаты топуракъ болмаз ючюн, аны теренлигин джыл сайын аушдуруб сюрюрге керекди. Джер не къадар терен сюрюлюб иги джумушаса, тамыр да ол къадар тынч ёсуб, терекни бутакъларыны ёсюмлерине иги болушханын эсде тутаргъа керекди.

Тюз терекни къатында джерни джумушатыр ючюн ПЛС-5-25 маркалы лушильник плугла бла хайырланадыла. Ол плугланы прицеплери тракторну ортасына тагъылыб джорюгенча, 130 см кенъликке солуна, онъуна тагъылыргъа да боладыла, аны себебинден трактор терекке джууукъ бармагъанлай аны тубю бла сюрюлюб барады.

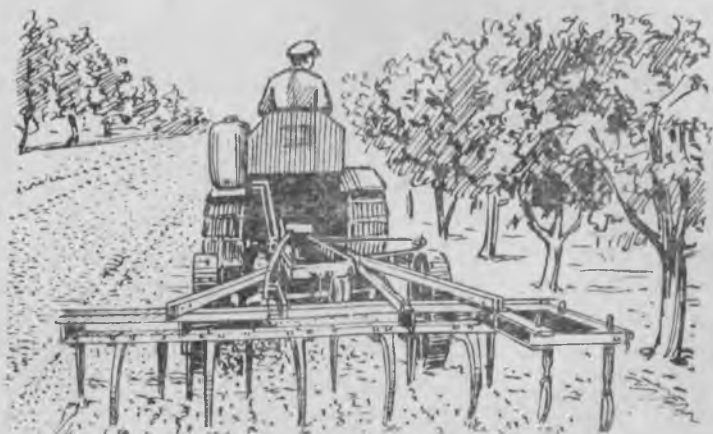
Сюекли кёгетле битген садлада, артыкъсыз да шылаб тереклеге джалгъаннъан садлада тамыр джерни башындан алай теренде болмайды, ол себебден аллай тизгинлени аралары 15—20 см теренликке сюрюлсе табха саналады.

Гитче-Къарачай, Къарачай, Преградна дегенча таўгъа джууукъ районланы алаша бетли сыртларында салыннъан садлада джерни сыртны кенделенине сюрюрге керекди. Джер алай сюрюлсе джаз къар эриб акъгъан суўла саркъыб кетмей, топуракъгъа синъедиле, ырхы барыб, аны башын да бузмайды.

Джерни зябха сюрюуню кёгет джыйыб бошагъанлай, чапыракъ тюшгюнчю бардырадыла. Джер чапыракъ тюшгенден сора сюрюлсе, аны алай уллу хайыры болмайды, не ючюн десенъ къач артында тамыр ёсююн тохдатады, аны джер сурген заманда сыдырылгъан джерлери джазгъа дери къабукъланмай къаладыла. Зябха тырнаў этилмейди.

Башында айтылгъанча онъуна, солуна да кёчюрюлген плуглары болмагъан мюлкледe (бизни областда ала керти да джокъну орнундадыла) терек тюблени кюрeк бла къазадыла. Терек тюблени къачда къазыб, кулдаларын уатадыла.

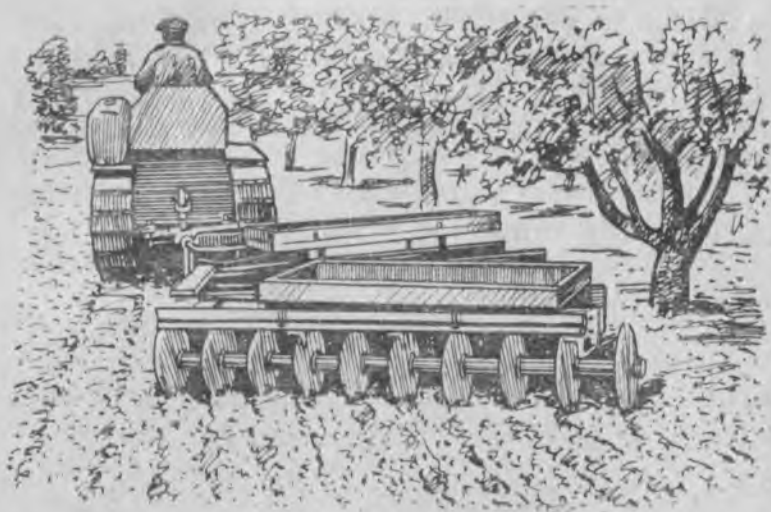
Джаз башында зябха тырнау этиб топуракъ кебмезча этедиле. Джайны джай узуну КСВ-2,5 маркалы культиватор бла парны 10-12 см теренликге джумушатадыла.

№ 3 сур. КСВ-2, 5 трактор культиватор бла сад тизгинлени араларын джумушатыу.

КСВ-2,5 маркалы сад культиваторну терекле арасында тынч джюрютюрча бир джанына чыкъгъан эки тырнакълы секциясы барды. Культиватор джюрюген сагъатда секция бара барыб терекге трелсе, механизмни рычагыны кючу бла ол культиваторну артына джанлаб къалады.

Джерни СТДБ-20 джыгырыклы тырнау бла джумушатыу,—аман хансланы къоратыуда иги ишлени бириди. Терекге джууукъ джерлени джумушатхан заманда, джанъы сюрюлген джерни къалын кулдаларын уатыргъа керек болгъан заманда СТДБ-20 артыкъ да бек джарайды (4-чю суратха къара).

№ 4 сур. СТДБ-20 сад трактор джытырыккы тырнау иш-
ни кёзююнде.

Топуракъ черный парда кёб турса аны тюрсюню да бузулады, ашау веществолары да аз болады. Къара джерни алыб къарасанъ да, анъа органика удобрениеле салынмасала, бешинчи-алтынчы джылында топуракъ умур болуб ууалыб артдан-артха букъугъа айланыб башлайды.

Суу джууб джерни тюз болумун бузса, аны хауа эмда аш режими къарыусуз болуб, джаз не къадар удобрение салыб кюрешгенликге, болуучусу чакълы бир битим алынмайды.

Пар тюрлендилрилмей кёб заманны ичинде бирчалай барыб турса, битим аз болгъан бла бирча, хлороз болады эмда терекни чапырагъы замансыз тюшюб башлайды.

Сидератланы магъанасы. Кёб джылны ичинде бардырылгъан парны заранын къоратыу мадарланы бири сидератла бла хайырланыуду. Сидератланы кереклиси-ча айырыб, ала бла хайырлангъан заманда бир гектардан 30—60 тонна джашил органика удобрение чыгъыб,

черный парны джерге берген заранын азландырыргъа болады деб сынам алай кёргюзеди.

Сидератланы джерни суу джуумаз ючюн да салалдыла. Къарачай-Черкес областда джерни тюрсюнюн бузмай сакъларгъа (джауумдан, джелден) керекли мадарла алкъын къуралмагъандыла, ол себебден районланы барында да сидератланы салыргъа амалсыз керекди.

Сидератланы айыргъан заманда къаты фосфорланы эритиучю, кеслери да кёб азот бериучю люпин, къудору дегенча бобовый ханслагъа иги эс бёлюрге керекди. Се-раделла, горчица, джазлыкъ вика, пелюшка да бек ала-мат сидератладыла. Алай а аладан иги хайыр чыгъар ючюн, садны джери мылы топуракълы болургъа керекди. Бизни область кереклиси чакълы бир мылылыгъы бол-гъан зонада болгъанлыгъына, бир-бир джыллада терек-леге суу джетмей да къалады. 1959 джыл юч айны ичинде (июнь, июль, август) къуру 55 мм неда кёб джылланы тергелиб сыналгъан орта мардасындан 150 мм аз джауум джаугъанды.

Къургъакъ джыллада сидератла кёгетни замансыз агъызыргъа, аны ёсюмюн тыяргъа дагъыда башха затла бла заран берирге боллукъдула. Аллай джыллада сидератланы бир тизгин араны къоюб, бир тизгин ара-гъа ауушдуруб салыргъа керекди. Экинчи джыл сидерат-ла салыннъан тизгин араны черный паргъа сюрюб, чер-ный парда тургъан тизгин арагъа да сидератла салыргъа керекди.

Кёб джылланы ичинде сыналгъан орта тергеу бла биз-ни областда джауумну асламысы май бла июнда джау-ады. Ол себебден сидератланы джайны биринчи джа-рымында салыргъа болады, аланы чагъа башлагъан кё-зюулеринде уа удобрениеге сюрюб къояргъа керекди. Ол кёзюуде алада ашау вещество кёб болады, кеслери да топуракъда дженгил чирийдиле.

Черный пар бла органика удобрениени замандан заманнъа кёзюулешидире, бир тизгин араны къоюб, экин-

чи тизгин арагъа сидератла салыу битимни кёблендирген магъаналы агромероприятие иш болгъанын унутмазгъа керекди.

САДЛАДА УДОБРЕНИЕ

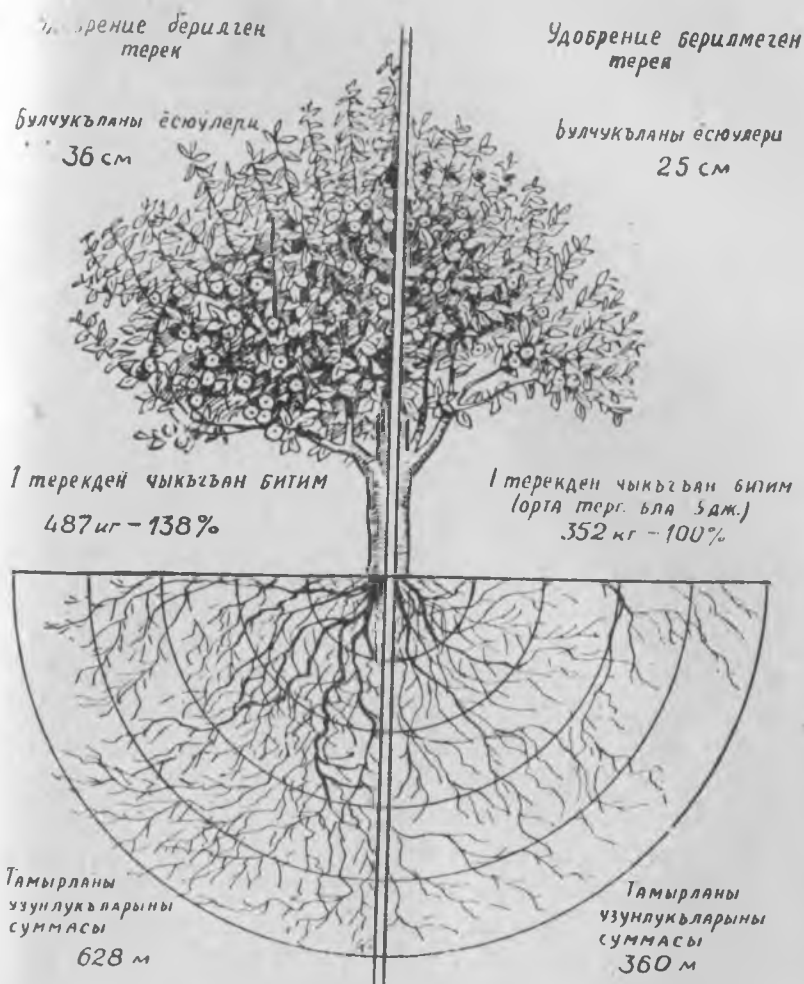
Къарачай-Черкес областны къара топуракълы джерлерини семизлиги белгилиди. Алай а бу джерледе хазна къалмай керекли ашау веществола бола тургъанлай, бир къаум кёзюуде аланы битимге бек керекли формалары джетишмей къалады. Топуракъны баш джанында болгъан ашау веществола терекге аз джарайдыла, не ючюн десенъ, терекни тамырлары хазна къалмай теренде боладыла.

Ол себебден джерге удобрение салыуу, артыкъсыз да топуракъда джетишмеген удобрениелени салыуу, джылдан-джылгъа таймаздан мийик битим алыуда уллу магъанасы барды.

Къабарты-Малкъар АССР-ни Ленин атлы колхозунда хар гектар джерге 40 тонна мешхут салгъанларында, джети джылны ичинде орта тергеу бла, кёгетни битими 32 процентге ёсгенди (5 сур. къара).

Чириген мешхут, мычхы умур компост, фекалия, къанатлы помет, мешхут балчыкъ, фосфор бла калийге къошулгъан азот, фосфоргъа къошулгъан азот эмда азот удобрениеле кеслери терекни ёсюмюне, айныууна эмда аны битимине эм бек джарагъан удобрениелеге саналадыла.

Садха кёзююнде удобрениени бериюу аны битимини ёсююне бек уллу магъанасы барды. Къарачай-Черкес областда терек экинчи тамыр ийген заманда органика удобрениелени—калий бла фосфору салыргъа сентябрь ай эм маджал кёзюуге саналады. Бу кёзюуде терекге удобрение берилсе, аны джай кёзюуде къоратхан кючюн орнуна салгъан тынч болады.

№ 5 сур. Таймаздан удобрение салыуу Пармен зимний золотой алма терекни ёсюуне себеби.

Аммиак селитра, джигил мешхут, фекалий эмда къанатлы помет тынч эриген, дженъил джарагъан удобрениеледиле. Заманындан алгъа салынсала, аланы

джауум джууб, къоратыб кетерге боллукъду. Ол себебден джерге удобрениени терек ёсюб башлардан эки-юч ыйыкъны алгъа салыргъа керекди.

Сынамла бла алчы ишле, джерге белгили удобрениени салгъандан тышында кёгет тереклеге подкормка берилсе, аны битимини аслам болуууна уллу себеб болгъанын кёргюзедиле. Подкормканы не терекни тамыры бек ёсген заманда, неда джер иги джибиген кёзюуде этерге керекди.

Биринчи подкормканы терек чагыб башлардан эки-юч ыйыкъны алгъа, экинчини—июнда, терек бюртюкле ниб башлагъан кёзюуде, ючюнчюню да—не июлну аягында неда августну ал кюнлеринде этерге керекди.

Биринчи подкормкагъа бир гектаргъа 30 кг-дан аз болмагъан азот, экинчиге—40 кг азот бла 30—40 кг калий, ючюнчюге да—40—45 кг фосфор бла 20—25 кг азот салыргъа керекди.

Подкормка салыннъан кёзюуде булчукъла ёсюб, терек иги чапыракъланыб, кёгетлени ёсьюмлерине себеблик этедиле, аны бла бирча бутакъланы келир джылгъа чи-чек айырыулары да иги болады. Джёгетей районну «Джёгетей» совхозунда тереклеге аммиак селитра подкормка этилгенинде (1 гектаргъа 40 кг), аланы бюртюк айырыулары 20—25 процентге ёсгенди.

Удобрение салгъанны ызы бла аны юсюн топуракъ бла басдырыргъа керекди. Сюекли кёгетлеге салыннъан удобрение 20—25 см, урлукълу кёгетлеге салыннъан да 30—35 см теренликге басдырылса игиге саналады. Терекни бойлу тамырлары ол теренликде боладыла. Удобрениени салыр ючюн, терекни къартлыгына, джашлыгына кёре, аны агъачындан (штабындан) 1—2 м узакълукъда тамырланы юслери бла терекни тегерегине айландырыб бараза маталлы илипинчикле неда тегерек уручукъла къазыб, удобрениени ары салыб басдырадыла. Терек не къадар къарт, не къадар джайылтмакъ

болса, аны тюбюнде къазылгъан биринчи баразала, урула аны агъачындан (штамбындан) ол къадар узакъдан башланадыла. Толусу бла кёгетлениб башлагъан садлагъа удобрениени мардалаб хар джыл сайын бирча кёзюде бир джорукъда салыргъа керекди.

Удобрение салыуну кючю бла колхозла, совхозла уллу битим аладыла.

Колхозла бла совхозла кёбюсю кеслеринде болгъан удобрениелени джарашдырыб: джибгил мешхутну 1:3 марда бла, мал сийдикни 1:6 марда бла, къанатлы помётну да 1:10 марда бла суугъа къатышдырыб, аны 2—3 метрден баразалагъа бир челек удобрение къуюлса, бу затны себебинден бек иги битим аладыла. Джерге бу удобрениени, аны бла бирча фекалияланы механика кюч бла салыр ючюн тракторгъа тагъылгъан цистернааны хайырландырыргъа боллукъду.

Арт джыллада удобрениени эм алчы, эм джараулу методлары—тереклеге тамырладан тышында подкормка бериу изленеди эмда иште бардырылады. Мичурин атлы садоводство институт тереклеге тамырдан тышында подкормка этиуню ядохимикатланы бюркюу бла бирге бардырыллыгъын излейди. Тамырдан тышында подкормканы бардыргъан заманда бордос жидкостха, бир литрге 3—5 грамм эсеблеу бла, аммиак селитра къошадыла; экинчи кере бюркген заманда 10—20 грамм сернокислый калий къошадыла; ючюнчю кере бардыргъан заманда—не тюз суперфосфатны 3 процентлик экстрактын, не да экили суперфосфатны 2 процентли экстрактын къошадыла. Азот эмда калий подкормканы джайны экинчи джарымында (август бла сентябрда), фосфор подкормканы уа—октябрны биринчи кюнлеринде бардырадыла.

Органика эмда минерал удобрениелени уллу джарагъанларын эсге алыб, областны колхозлары бла совхозлары джыл сайын кёгетчиликке деб 800—1000 тонна

минерал удобрение хазыр этерге керекдиле. Органика удобрениени джыйыб асыраугъа, аны бла садлада тюз хайырлана билнуге уллу эс бёлюрге керекди.

САДНЫ СУГЪАРЫУ

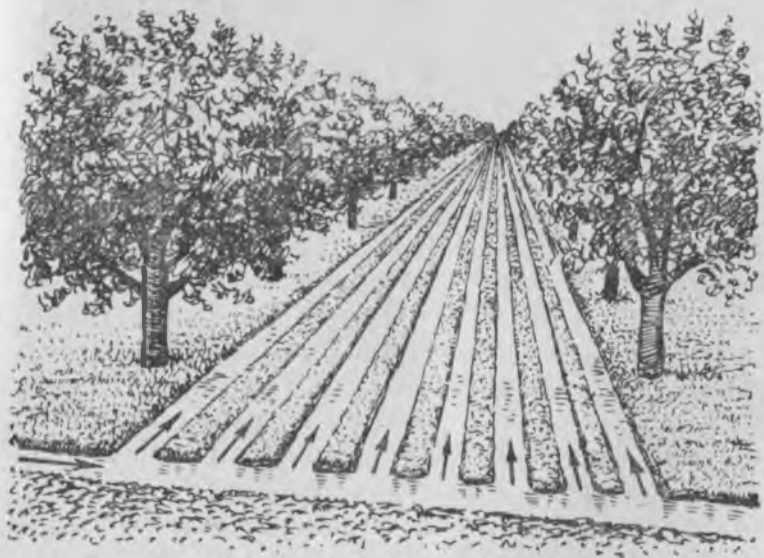
Башында айтылганча, Къарачай-Черкес область сууу (джаууму) джетишимли зонагъа саналады. 50 джылны ичинде джауугъаннга орта тергеу бла къаралгъанында, Къобан районда джауугъан джауум джылгъа—523 мм, Джёгетей районда—623 мм, Зеленчук, Преград-на эмда къалгъан районлада джауугъан джауум а 650 — —700 мм, таб андан да артыкъ болгъанды. Алай болгъаны ючюн, джауум айланы барында да бирча болмайды. Джауумланы 50 проценти май бла июнь айлагъа тюшеди. Аланы ызларындан келген айлада—сууну транспирациясы (чапыракъладан тылпыугъа айланыб къорауу) кёб болгъан кёзюуде, джауум аз болуб, терекле суу керекли боладыла, кёгетле мууал болуб агъыб башлайдыла, къалгъанлары да иги айнымайдыла. Быллай кёзюуде садха амалсыз керекли суу режим—сугъарыу боллукъду.

Алчы мюклени сынамлары, этген ишлери кёргозгеннге кёре сад сугъарылса, аны кёгети татымлы, айбат, битими аслам, береги да сууукъгъа чыдамлы болады. Саратов областны колхозларыны биринде садлагъа джаз бла къачда эки кере суу салыннганында, хар терекде кёгетни битими 67 кг-гъа ёсгенди. Садха суу юч кере (джаз, джай эмда къачда) салынса, битим андан да иги болады. Сугъарыуну кючу бла тизгин аралагъа къарау, сидератланы, удобрениелени салыу, керексиз бутакъ, булчукъ кесиу да тынч барады.

Кёгетчиликде талай тюрлю сугъарыу болады: сууну саулай бачхагъа бошлаб кююу, терек чунъурлагъа кююу, баразала бла джибитиу эмда джанъур маталлы бюркюу. Сууну терек тюбюнде чунъурлагъа кююуну

талай джетишмеген заты болса да, тау районлада бу метод бла аслам хайырланадыла. Тик джерледе садны бу метод бла сугъарыу къалгъанладан эсе тынч, таб болады. Алай а сууну терек туюбу чунъурлагъа куюу бла, таб чунъур бир кесек зугул ишленсе да, суу тамырланы барына да джеталмайды.

Сууну баразала бла джибериу, чунъурладан эсе хайырлыды. Баразала бла сугъарыу джерни тюрсююн бузмайды, сууну джерге бирча ариу синъдиреди, суу хауадан иги хайыр алады эмда микробиология режимни да иги баджарады (№ 6 сур. къара.) Баразаланы бир-бирине узакълыкълары топуракъны болумуна кёре болады. Сууну аз джутхан аур топуракълы джерледе баразаланы орталары кенъ, 0,8—1 м болады, суглинистый джерледе андан джууугъуракъ 0,6—0,8 метр, дженъил топуракълы, кумлу джерледе уа—андан да джууукъ—0,5—0,6 метр болады. Сугъарылгъан джерни топурагъы

№ 6 с у р. Баразала бла суу салыу.

суу джутуучу эсе, аны чунъур-дупбуру кёб эсе, баразала ол кьадар къысха болургъа керекдиле. Аур топуракълы тюз джерледе баразаны узунлугъу 100—150 м болургъа боллукъду. Быллай джерлеге Къобан районну «Родина» колхозуну джерлери келишедиле.

Бизни областда суглинистый дженъил топуракъ аслам тюбейди, быллай джерледе баразаны узунлугъу 80 — 100 метрден артыкъ болмазгъа, теренлиги да 15—20 см болургъа керекди. Суу салынныкъ баразаланы тартарны аллы бла джерни тюзетирге эмда хансдан ариуларгъа керекди. Джерге суу салыб бошагъандан со-ра, ол къатыб къабукъланмаз ючюн, культивация бардырадыла.

Сугъарыуну джанъур маталлы бюркюб бардыргъан джорукъдан маджал джокъду. Бу джорукъ: къургъакъ джерни джибитген бла бирча, къургъакъ хауаны да джумушатады; сууну аз къоратады; ишге къорагъан кючден аслам хайыр береди; механика кюч бла бардырылыргъа табды.

Джанъур маталлы бюркюу джорукъ бла сугъарыр ючюн джерни тюзетирге, чунъур бараза къазаргъа керек болмайды. Бу джорукъ бла бизни областда аз хайырланыу иги иш тюлдю.

Колхозда, совхозда джанъур маталлы сугъарыуну бардырыр ючюн ДДП-ЗОС, ДД-45 установкаланы кенъ хайырландырыргъа керекдиле.

Джерге суу салыу керекли болджалла бла барыр ючюн топуракъны халын (мылылыгъын), культураланы суу излемлерин эмда вегетация кёзюулени эсге алыб, аны алай бардырыргъа керекди. Бизни джерледе топуракъгъа эки-юч кере суу салыныб, бир гектаргъа 400-ден 700 кубометрге дери суу берилсе, иги битим алыргъа боллукъду. Биринчи сугъарыуну терекле чакъгъынчы, экинчини—июнда бюртюк акъгъан кёзюуде, ючюнчю да кёгет сууланыб башлагъан заманда бардырадыла.

Сугъарыу бла подкормканы алмашдырыб, хар бирин керекли кёзюуде бардырыгъа керекди.

Джауум джетишимли джылда джер эки кере: биринчи кере июнда, экинчи кере да кёгетле бише башлагъан кёзюуде сугъарылыб къалса да болады.

Джерни кыш аллы бла сугъарыуу улуу магъанасы барды. Къургъакълыкъ кысхан джыллада джерни кыш аллы бла сугъарыгъа артыкъ да бек керекди, не ючюн десенъ, кереклиси чакълы бир сууланмагъан терек кыш бузлаб (юшюб) къалыргъа боллукъду.

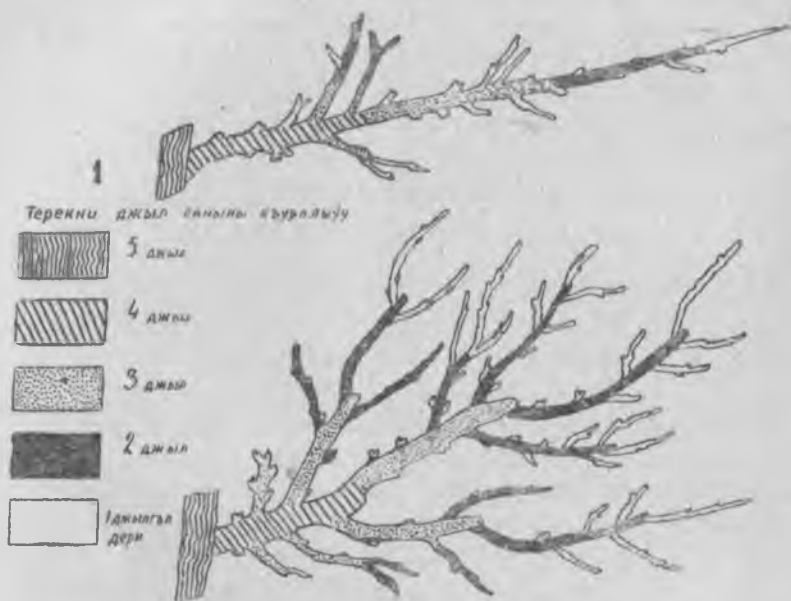
КЁГЕТ ТЕРЕКЛЕНИ БУТАКЪЛАРЫН КЪЫСХАРТЫУ

Тереклени керекли джанына ёсюулерин баджарыуда эмда аланы битимлиликлерин ёсдюрю ючюн бардырылгъан ишлени бири аны керексиз бутакъларын кесиудю. Агротехника ишлени комплекслери бла бирге терекни аман бутагъын кесиу—аны битимлигин иги кесек ёсдюреди, кёгетлени сыфатларын, татыуларын иги этеди, терекни кёгет берген ёмюрюн узакъ этеди, бутакъларына сынджыр битген кёгетлерин дагъансыз кёлтюрюрча кюч береди.

Терекни бир къауум бутакъларын кесгенни себебинден, аны кёкени тёрт джанына таб джайылыб, джаш бутакълары дженъил айныйдыла, аны бла бирча терекни кёгетлерине ашау вещества бирча хайырлы юлешинедиле. Кёгет тереклени бутакъларын кесиу, азлана башлагъан чирчиклени аслам этеди, кёгетни битимин белгили джорукъ бла бардырады.

Айтыргъа, терекни керексиз бутагъын тюз кесе билмеклик—хар джыл сайын азаймагъан мийик битим алыб, кёгет битдириую эм керекли ишин толтурургъа болушады. Кесиую себеби бла рекордист терекле бир джылгъа 800, таб андан да аслам килограмм кёгет береди. Садоводствону Къабарты-Малкъар сынам станциясы

кѣргюзгенинъе кѣре, Пармен зимний золотой алма терекни булчугъун, бутагъын таб кесе билиуно кючу бла кѣгстни битимине (терекни джылына кѣре) хар гектарда 20-дан 50-ге дери центнер кюшулгъанды.

№7 сур. Ренет Симиренко алма терекни тѣртджыллык бутагы. 1/ кесилмегени 2/ кесилгенден сора.

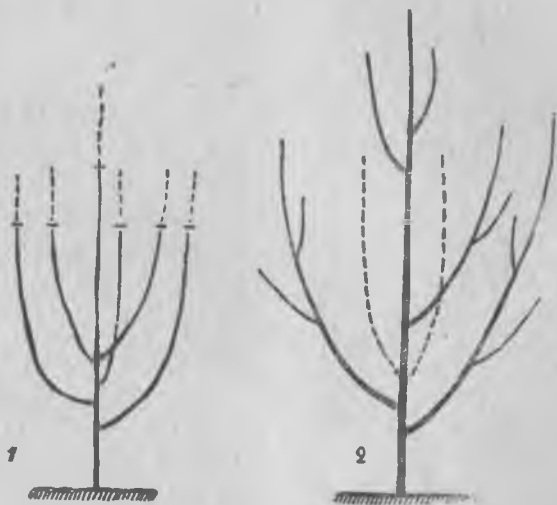
Ренет Симиренко сортну 16 джыллык тереклери кесилгенлеринден сора 1,5 кере аслам кѣгет бериб, хар гектарда 66 центнер кѣгет кюшханды. Ол себеден бутакъ кесию хайыры уллу болгъаны ачыкъды.

Садоводланы бу ишни юсюнде эм уллу борчлары терекни бутагъын тюз эмда заманында кесе билмекликди.

Орнатхандан сора кесию. Джаш терекчиклени (саженецлени) питомникден къазыб алгъан заманда, аланы тамырларыны бир къауумун орнатырны аллы бла кесиб

атадыла. Ал кёзюде терекни кьалгъан тамырлары (азлыкъ этиб) аны джерден тышында кесегине керекли ашарыкъны джетишдиралмайдыла. Тамырны къарыуу бла терек бир-бирине келишир ючюн, аны булчукъларын кеседиле. Терек джаз орнатылгъан эсе, булчукъланы да мычымай кеседиле. Алай болмай терек къачда орнатылгъан эсе уа булчукъ кесиуню джазгъа дери сабыр этедиле.

Терек кереклисича тюз айныр ючюн абадан бутакъында юч къарыулу бутакъ айырылса болады. Терек орнатхан сагъатда таб айырылгъан беш бутакъы бар эсе, аланы кесмей, экинчи къат бутакъ айыргъан кёзюде керексизлерин алай кесиб атадыла (№ 8 суратха къара).

№ 8 сур. 1. Орнатхандан сора бир къатлы неда беш бутакълы терекни булчугъун кесиу.

2. Экинчи къат бутакъ чыкъгъандан сора биринчиден эки артыкъ бутакъ кесиб къоратыу.

Бутакълары бир-биринден 25—60 см узакълыкъда битген эки къат бутакълы саженецле да кёб тубейдиле. Ол заманда тубюнде юч, башында да эки бутакъ кьалдырыргъа керек болады.

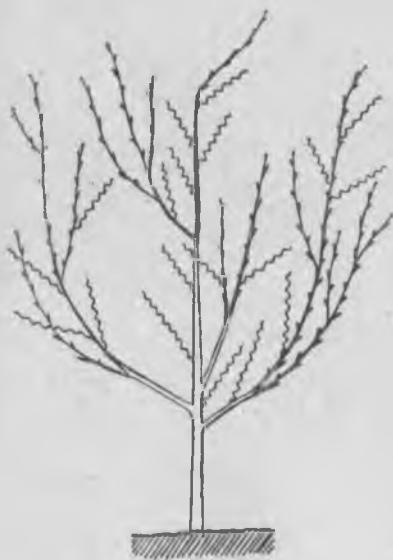
Скелет бутакъла бирча узунлукъда тышына айлан-
нъан чирчикни къатындан кесиледиле, ала айырылгъан
ара бутакъны уа къалгъан бутакъладан 20—25 см узун
къояргъа керекди.

Орналгъан джылларында терекле къарыусуз ёседиле.
Ол себебден экинчи джылны джазында артыкъ скелет
бутакъланы да, тутуш булчукъланы да кесиб къора-
тыргъа керекди.

Кёгет бутакъны булчукълары кереклисича ёсер эмда
къысха заманны ичинде орнатылгъан терекден кёгет
алыб башлар ючюн, джаз-джай кёзюўледе юч-тёрт къат
пинцировка (бутакъ джалгъау) бардырыргъа керекди.
Къачхы-къышхы кёзюў бла джаз башы кёзюўледе бу-
такъны учунда джопбу битген уакъ булчукъларындан
башха затын кесерге болмайды.

Андан ары бутакъ кесиўню экинчи, ючюнчю, тёр-
тюнчю къат ёсген бутакъланы тюз айнытыр джанындан
бардырадыла. Экинчи къат ёсген скелет бутакъла бир

биринден 30—60 см узакъ-
лыкъда кёзюўлениб ёсерге
керекдиле. Экинчи къат
ёсген бутакъланы эм тёр-
беннъиси биринчи къат
ёсген бутакъланы огъар-
гъысындан 30—35 сан-
тиметрден джууукъ бол-
мазгъа керекди (№ 9 сур.
къара).

№ 9 сур. Терекни салын-
нъан джылындан юч-беш джыл
озгъандан сора болуму. Экин-
чи, ючюнчю къат ёсген ске-
лет бутакъла айырылгъандыла.
Къынъыр сызла бла ара-
лаш, ёсген бутакъла кёргюзю-
ледиле.

Бутакъланы къаллай бир кесиллиги породасы бла сортуна кёре болады. Джайылтма бутакълы ренет Сими-ренко, Пепинка Литовская д.а.к. тереклени, Пармен зимний золотой алма терекленикилча тышына айлан-нъан чирчикден ёсген булчукъларын (побеглерин) кесер-ге керекди.

Скелет бутакъланы араларындан ёсген бутакъланы терекни кёкенинде (кронасында) бош орун болгъанына кёре къараб, алай кеседиле. Абадан терекде аллай бутакъланы узунлукълары бир метрден артыкъ болмазгъа керекди.

Терекге 5 — 6 джыл болгъунчу бутакъ, булчукъ кесиу аны дженъил кёгетлендирир ючюн этилген иш болгъанын садовод унутмазгъа керекди.

Терекни кёгетлениб башлагъан джылларында кесиу (къысхартыу). Терек кёгет бериб джанъы башлагъан кёзюуде (6 джылдан 15 джылгъа дери) иш аны бутакъын, булчугъун бегитиу бла таймаздан иги битим алыр джанындан барады. Ол затланы баджарыр ючюн:

Экинчи, ючюнчю къат ёсген бутакъланы таб айырыргъа, арада ёсген бутакъланы эсеблеб керекли джерледе къалдырыргъа, биринчи, экинчи скелет бутакъланы джалан (булчукъсуз) этмезге керекди.

Къысхача айтыргъа, терекни бутакълары төрт джанына да бирча ёсюб, тюр бутакъладан башына дери кёгет берлик бутакъла иги айныргъа керекдиле.

Эм алгъы бурун чалышыб ёсген эмда кёлекгели джерде ёсген бутакъланы (булчукъланы) кеседиле. Ол заманда кюнню джарыгъы бутакъгъа бирча джетерикди. Джарыкъ джетишмесе, кёгетни къарыусуз айныгъанын, арада ёсген бутакъланы да къуу болуб терекни джалан этгенлерин сынам кёргюзгенди.

Андан ары терекни булчугъуну ёсгенине, битимине къараб анъа кёре алай кеседиле. Ренет Шампанский, Пармен зимний золотой, Вагнера призовое деген алма сортла бла Киффер кертме асламына иги битим коль-

чатка бла плодуха бутакълада береди́ле. Бу сортла битген терекни бутакъларын джукъартхан бла бирча скелет бутакъланы кыйырларында ёсген булчукъланы кыйсхартыргъа керекди (джанъы булчукъланы тыш джанында чирчикни къаты бла кеседи́ле). Джайылтма бутакълы (Ренет Сими́ренко, Джонатан, Пе́пин Лондонский дагъыда была ки́бик) сортланы бек узун ёсген джанъы булчукъларын кыйсхартадыла.

Кёгет битген бутакъла не бек къалын (тутуш), не бек джукъа болмазгъа керекди́ле. Джанъы битген булчукъла джыл сайын кесилиб бармасала да болады. Джанъы булчукъла мардасында (30—40 см) ёсюб барсала, аланы кыйсхартыу бир кёзюуге дери тыйылады. Аланы ёсюүлери джылгъа 15—20 см-ден артыкъ болмаса кыйсхартыу джанъыдан бардырылады.

Булчукъланы кыйсхартыу́ну эки джыллыкъ бутакъдан башлайдыла. Алай болса джаш бутакъ дженъил ёседи. Джанъы ёсген булчукълада кёгет чирчикле айырылыб, ала экинчи джыл бек сынджыр битеди́ле. Аллай кю́лю булчукъланнъан тереклени джукъартырны орнуна, тёрт-алты чапырагъы болгъан прищипка (бутакъ джалгъау) этерге керекди. Прищипка (бутакъ джалгъау) бутакъны ёсюмюн тыйыб, къалгъан кёгет чирчиклеге аслам ашау́ вещество джетерча этеди. Бу затны кю́чю бла чирчикле айныб, битим аслам болады.

Терек аслам кёгет берген кёзюуде бутакъ кеси́у. Терекни толу кёгет бери́ую, аны скелет бутакълары таб айрылыб къарыу алгъанлай башланыб, аланы санлары аз бола тебреген кёзюуге дери барады.

Къарачай-Черкес областны джерини болумунда терекле сегиз къатха дери бутакъланадыла. Бу кёзюуде терекни кёгет бери́ую аслам болады, бутакъны, булчукъну ёсюүлери да сабыр боладыла.

Терек кёгетлениб башлагъандан сора бутакъ кеси́ую магъанасы терекни бутагъын, булчукъун къалын этмей, кёгет сынджыр битгенлей турурча эти́удю; терекни бу-

такъ къоранчын джанъы ёсген булчукъла бла орнуна салыуду; терекни кёгет берген бутагъын, булчугъун иги битим берирча джарашдырыуду; тереклени бек битген джылларында кёгет чирчиклени аз этиб, терекни битимин мардада тутууду.

1949—1956 джыллада КъМ АССР-де бардырылгъан сынамла терек толу кёгет берген кёзюуде бутакъ-булчукъ кесиу бир къаум сортланы (Пармен зимний золотой бла Папировканы) ёсюмлерине битимлерине да себеблик этгенин кёргюзгендиле.

Терекчилик бла джюзюмчюлюкню Север-Кавказ илму-сынам институтну даныйлары да Къабарты-Малкъарда сынамгъа ушашдыла. Мында бутакъ-булчукъ кесиу терекни болуму бла сортуна кёре баргъанды. Терекни джаш кёзюуёнде булчукъну джыл сайын кесиб тургъан эселе, ёсюб бошагъандан сора артыкъ булчукъ бла ырнык булчукъдан сора джукъ кесмегендиле. Базыкъ бутакъла кысхартылмагъанлыкъгъа аланы къатлары бла ёсюб терекге джарыкъны бошламагъан узун, чырпылы бутакъланы кесиб къоратхандыла.

Бутагъы-булчугъу кесилген тюрлю-тюрлю сортланы халлары бирер башха болады. Пармен зимний золотой сортлу алма терек джыл сайын кысхартылса, аслам кёгет бере эсе, Пепин Лондонский сортлу алма уа — аздан аз береди. Къайсы сортха джалгъанса да иги битим берген, чыдамлы сорта уа (Грушевка Резельская дагъыда башхала) бутакъ-булчукъ джукъа болса иги битедиле.

Базыкъ бутакъланы учлары ёсмей тохдагъан эселе бир джанына ёсюб, узунлукълары 20—25 см-ге джетген булчукъланы кысхартыргъа керекди.

Терекни бутагъын, булчугъун джашлай тутар ючюн да терекни тыш джанына ёсген булчукъла кысхартыладыла. Бутакъланы марда бла ёсюулери 15—20 см-ден азмай эсе, ала кереклисича ёсер ючюн, узунлукъларыны джарымларын кеседиле. Дженъил чырпыланыучу сортланы кесилген бутакъларыны тёрт джанларындан

джанъы булчукъла чыгъыб башлайдыла. Ол затны кючю бла терек бутакълары тутуш болмаз ючюн булчукъланы бирин кююб, къалгъанларын кесиб джибередиле. Бир-бири къатында бирча ёсген талай джыл джашагъан бутакъланы къысхартхан заманда, аланы булчукъларын кеслеринден эсе бир кесек къысхаракъ этедиле. Бир-бирине айланыб ёсген эки бутакъны бири тышына айланырча алай кесиледи.

Садовод терекни джашаууна къараб, аны базыкъ бутакъларында ёсген джыллыкъ булчукъларын кёгет ёсерча этерге керекди. Сынджыр битген терекни бутагъы къарыулу болмаса, кёгетни дагъансыз кёлтюралмайды.

Терекни ёсюмю кёгет бериюу да тохдай башлагъан заманда къысхартыу. Бу кёзюуде терекни салкъын джеринде битген бутакъла къуруб, аланы орунларына уакъ булчукъ чыгъыб башлайды. Аны бла бирча, терекни ёсюмю, кёгет чирчиклери, кёгети аздан аз болады, битген кёгет да уакъгъа айланыб, бутакъ учлагъа кечеди.

Терекге не къадар аз эс бёлюнсе, бу затла ол къадар дженъил боладыла. Терекге ариу къаралыб, заманында къысхартыла турса, ол алай дженъил къарт болмайды.

Кёгет терекни ёсюмю да, битими да азыб тебреген кёзюуде, тохдай башлагъан ёсюмю джанъырырча, кёгет бериюу эмда кёгетини агъачы джанъыдан игиге айланырча, эски бутакъланы орунларына джанъыла ёсерча, бутагъы-булчукъу керекли джанына ёсерча алай кесерге керекди (10-чу сур).

№ 10 сур. Джыйырманчы джылында къысхартылыу джорукъ бла джашлангъан 45 джыллыкъ алма терек.

Терекни бу кёзююнде, иги кёгет берген кёзююнде-ча, кысхартыуу уллу магъанасы барды, алай а джаш булчукъланы орнуна эки-юч джыллыкъ бутакъла кысхартыладыла. Бутакъ керекли джанына ёсген айрысыны къаты бла кесиледи.

Терекни кёкенини ич джанындан ёсген булчукълары къуруй башласала, аланы кесиб атаргъа керекди, къалгъанлагъа къараб, кёгет чирчиклери аз болгъанланы къоратыргъа керекди.

Джанъы чыкыгъан булчукъланы кысхартыб, аладан кёгет бутакъла, кёгет булчукъла къууаргъа керекди. Артыкъ булчукъла кесиледи, терекни джарасыны къатында ёсгенлеге уа ол бителгинчи тиймейдиле. Аланы да кёгет берирча этерге боллукъду. Къарачай-Черкес областда уллу магъанасы болгъан Пармен зимний золотой сортну булчугъун кёгет бутакъгъа айландырыугъа артыкъ эс бёлюрге керекди.

Терекни бутакъын, булчугъун усда агрофон¹ джорукъ бла кысхартыргъа керек болгъанын унутмазгъа керекди. Ол себебден, терекни кысхартырыны аллы бла джерге удобрение салыб синъдирирге, топуракъгъа иги къараргъа, къургъакъ джыллада уа суу салыргъа керекди. Базыкъ бутакъла эмда кёгет булчукъла къуу болуб башласала, абадан бутакъланы узунлукъларындан 1—3 кесеклерин кесиу бла терекни кёкенин джанъыртыргъа керекди.

Сюекли кёгетлери болгъан тереклени кысхартыуу башхалыгъы. Сюекли кёгетлери болгъан тереклени кёгет бутакълары кёб джашамайдыла, ол себебден аны бутакъларыны ичине айлангъан джанлары дженъил огъуна джалан болуб къаладыла. Асламына кёгет бир джыллыкъ бутакълада битеди. Артдан-артха ол бутакъла энишге бюгюлюб, аздан аз кёгет береди. Аллай энишге салынгъан бутакъланы ызларына тюзетир ючюн, кёб

¹ Усда агротехника джорукъда.

дагъан керек болады, ол а терекге къарагъан ишни да кёгетни кесин да багъа этеди. Ол себебден бутакъны къысхартыу джорукъ бла джыл сайын джанъы бутакъ ёсерча эмда ала терекде таб джарашыб кёгет берирча этерге керекдиле. Алгъаракъда сюекли кёгетлери болгъан тереклени бутагъын, булчугъун кесиб къысхартыу керексиз, заранлы ишди деб алайгъа санала эди. Быллай терекле кесилселе аланы камедлери (суулары) къорайды деб алай мурат этгендиле.

Къалгъан урлукълу кёгетлери болгъан тереклеча, сюекли кёгетлери болгъан тереклени да бутакъ-булчукъларын джанъыртыргъа, битимлерин ёсдюрюрге, кёгет берген ёмюрлерин узакъ этерге керек болгъанын илму, практика да толу кёргюзгендиле. Алай а сюекли кёгетлери болгъан тереклени джылы заманда джаз неда джайны ал кёзююнде кесерге керекди, не ючюн десенъ бу кёзюуледе мылы, сууукъ замандача болмай, аланы камедлери (суулары) аз къорайды.

Агъач маталлы балий тереклени (Английская ранняя), Шпанка крупноплодная, Манморанси д.а.к.) кесиу бутакъны, булчукъну джукъартыргъа деб бардырылады, къысхартыу а бутагъы-булчугъу кереклисича джарашыр-гъа, ёсерге деб бардырылады.

Джарым кёкенли балийлени (Любская, Владимирская Подбельская, Плодородная Мичурина д.а.к.) бутакъ, булчукъларын бир-эки джылдан кеседиле, ёсюмлери тохдамай башласа ўа, 3—4 джылдан бир кеседиле.

Черешняны да агъач маталлы балийни кесгенча кеседиле. Кенъ бутакълы сортланы (Апрельканы, къара Дайбераны) ёсюмлери тохдай башласа къысхартадыла.

Эрикни узун булчукълары бла энишге салыннъан бутакълары кесиледиле.

Садоводствону Къабарты-Малкъар сынам станциясыны илму къуллукъчусу Н. П. Донских терекни тегерегинде битген бутакъларын къалдырыб, ортасын шоргъа

маталлы бош къояргъа керекди деб аны табха санайды. Алай шоргъа неда аякъ маталлы ёсген бутакъланы кюн иги джарытыб, аланы ёсюмлерине, терек къуу болмазгъа, аны ёмюрюн узайтыргъа уллу себеблик береди.

Къарачай-Черкес областны кёб джеринде шабдал битеди. Алай а колхозлада шабдалны бутагъын-булчугъун кесиу бардырылмагъанны орнундады. Шабдалны кёгетти бир джыллыкъ булчукълары бла къысха бутакъларында битеди. Артда къысха кёгет бутакъчыкъла къуу болуб, кёгет узун бутакъланы учларында болмаса, башха джеринде хазна битмейди. Ол себебден терекни бутагъы-булчугъу джукъармаз ючюн, аны къысхартыу амалсыз керекли ишди. Терекни булчукъларыны учлары юшюселе, аланы сау бутакъны кыйыры бла бирге къоратыргъа керекди.

Терекни бутагъын-булчугъун кесиуге артыкъ эс бёлюнурге керекди. Къалгъан кёгет тереклеге кёре персик дженъил ёсген, булчугъу юйреген терекди, ол дженъил къартаяды, кёгетлери да ууакъла болуб башлайдыла. Аны тышында да персик Къарачай-Черкес областны климат болумунда кыш сууукъладан, джаз бузлауукъладан заран табады. Ол себебден персикни бутагъын, булчугъун кесиу, аны салкында ёсген бутакъларын джукъартхан бла бирча, терекни кесин кёкен маталлы этерча алай барыргъа керекди.

Къобан районну «Къобан» колхозунда 1959 джыл бу тереклени кесиб, кёкен маталлы этгендиле. Аны себеби бла терекле аман климат болумла болгъанлай да 80—90 см чакълы ёсюб, бутакълары, булчукълары иги къарыу алгъанлары ачыкъ кёрюннёнди. Персик терекни кёкен маталлы этиб, аны мийиклиги 3—3,5 метрден озмазча алай къараргъа керекди. Бу болумда аны бутагъы, булчугъу иги ёседи.

Кесиую техникасы. Кёгет тереклени бутакъ-булчукъларын таб кесе билмекликни уллу магъанасы барды. Кереклисича тюз кесилмеген бутакъланы джаралары акъы-

рын джабыладыла, неда джабылмай чириб гырын болуб къаладыла. Аны бла къалмай, кесилген джерге «къара рак» джугъаргъа боллукъду. Ол себебден терекни мыч-хы кесген джерлери не бек сѣдегей, не бек чорт болмаз-гъа керекдиле. Уллу джара, узун къалгъан бутакъ къый-ыр артда къыйын айныйдыла (№ 11 суратха къара).

№ 11 сур. Кесилген джерле:

1) кереклисича „джюзюк“ маталлы кесилген бутакъ; 2) терс кесилиб, къыйыры къалгъан бутакъ; 3) туюбю бла къорамай, терс кесилген бутакъ; 4) терс кесилиб болгъан гырын.

Бутакъ кесгенлей, кесилген джерге канифоль, балауз, джау къатышыб къайнатылгъан терек дарманны джагъаргъа керекди.

Аны орнуна нигрол замазканы джагъаргъа да боллукъду. Аны 70 проценти нигрол бла 30 процент агъач кюлюю, тартылгъан тытырны бир-бирине къатышдырыб этедиле. Бутакъны-булчукъну тюз кесер ючюн анъа деб ишленнъен иги биленнъен сучкорез (бутакъ кесиучю), къол секатор (сад къыбды) бычакъла, мыч-хычыкъла болургъа керекдиле.

САДНЫ ЗАРАНЧЫЛАРЫ ЭМДА АҰРУУЛАРЫ БЛА КЮРЕШИУ

Кёгет культураланы тушманлары бек уллу заран тюшюредиле. Ала терекни тюрлю-тюрлю органларын: тамырын, бутагъын, булчукъларын, чирчигин, чичегин, чакъгъан гокгасын, чапырагъын, кёгетин ашаб зыраф этедиле. Заранчылыкъ табхан тереклени ёсюмлери тыйылады, бутакъларыны учлары къуу болуб башлайдыла, кёгетлери аз болады, экинчи кере да заранчылагъа уя болуб, къуу болуб къаладыла.

Къарачай-Черкес областны табигъат болуму кёгет тереклени бир къауум къоркъуулу заранчылары бла аурүүлари джайылыргъа себеблик этеди.

Терекни кесини эмда бутакъларыны къабукъларында щитовка, ложнощитовка, кровяная тля дегенча талай заранчы джашайды. Калифорнийская щитовка джукъгъан джаш кёгет терекле ючюнчю-тёртюнчю джылларына къуу болуб къаладыла.

Кёгет тереклени чирчиклерин долгоносикле, трубковертла, листоверт гёбелекгелени гусеницалары (теликючюклери), чехлоноскала, боярышницала, златогузка ашайдыла.

Бу къауум заранчыланы хаталары бла бизни областда кёгетни битимине джетген заран 20—30 процентге джетеди.

Оленка, алма цветоед, майский жук, агъач бюрче чакъарыкъ чичеклени ашаб, терекни чакъгъанын агъызыб джибередиле. Аллай 1958 джыл Зеленчук районну Ленин атлы колхозунда алма цветоед садны 60 гектарында чакъгъаныны 50—75 процентин агъызгъанды, Преградна районну XXII партсъезд атлы колхозунда уа 78 гектар садны 60—70 процентини чакъгъанын агъызгъанды. Чирчикле ачылыб чапыракъ чагъа башлагъанлай, булчукъланы учларында, чапыракълада агъач бюрчеле, тляла, гыбыла джашаб тебрейдиле. Ала. булчукъну ёсгенин тыйгъан бла къалмай, аны тохдатадыла, чапыракъны, чичекни къуу этедиле.

Чапыракъланы ашагъан боярышницаны, златогузканы, непарный бла кольчат шелкопрядны (чилле къуртну), къышхы пяденицаны, алма къюени гусеницалары (тели кючюклери) дегенча уллу заранчы группа барды. Терекни чапырагъы аслам къораса, аны заранындан кёгет агъады, кёгет чирчикле къарыусуз айырыладыла, терек къачда замансыз ёсюб, сууукъгъа чыдамсыз болады.

Кёгет ашаучу къурт-къамжакъ айырылыб бек уллу заранчылагъа саналадыла. Ала алма, кертме, эрик плодужоркала (кёгет къуртла), кёгет пилильщикле, трубковертла, балий чибинле эмда башхаладыла. Ала кёгетге баргъан ашны тыйыб, кёгетлени агъызадыла. Акъмай терекде къалгъан къурт ашагъан кёгетле да джараусуз болуб, брагга чыгъадыла.

1956—1957 джыллада бизни областны хар бир джеринде алмала бла кертмелени 50—60 процентин, эриклени уа 70—90 процентлерин плодужорка деген къурт ашаб, сыраф этген эди.

СССР-ни Европа джанында эмда Кавказда кёгет тереклени юслеринде джашагъан 300-ден артыкъ тюрлю къурт-къамжакъ табылгъанды; аланы 120 тюрлюсю бек уллу хата тюшюрген заранчылагъа саналадыла. Бизни областыбызны зонасында ол заранчыланы 70 тюрлюсю

джашайды, аланы да 22 тюрлюсю кёб затны ашаучу заранчыладыла.

Аны тышында гриб (тоблукъ) ауруула, артыксыз да алма, кертме парша, монилиал ожог (кюйген), кёгет чирikle, тамгъа эмда кластероспориоз ауруула да кёгет культуралагъа уллу заран тюшюретиле. Терекге алма, кертме парша терен джукъса, аны чапырагъы джайны ортасында огъуна тюшюб къалады (80 процентге дери).

Алма, кертме парша джукъгъан чичекле неда кёгет бюртюкле не агъыб кетедиле, неда битген тамгъала тюшюб, тюрсюню бузулады, аллай терекни битими да къарыусуз болады.

Бу затла бары да садлада, кёгет заранчыла бла эмда терек ауруула бла кюрешни къаты бардырыгъа керек болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Садха къарар ючюн джоулгъан къыйынны (кёгетни джыйгъан бла сатханны санамай) 50 проценти заранчыла бла терек аурууланы къоратыр ючюн баргъан кюрешге къорайды. Ол себебден агрономла бла бригадирле заманында кёгет эмда декорация тереклеге къараб, алагъа ауруу джугъуб джайылмазча мадар къураргъа керекдиле. Алчы колхозла бла совхозла табылгъан техника, химия средствола, агротехника бла тюз хайырлана билгенлери себебден, аланы мюлклеринде садлагъа заран тюшюу адам эслерча аз болуб, аны себебинден битим иги огъунакъ ёсгенди, кёгетлени агъачлары иги болгъанды, садланы хайырлары да иги огъуна кёлтюлгенди.

Заранчыланы къоратыр ючюн, юч къат бардырылынъан опрыскиваниени болушлугъу бла Гитче-Къарачай районну № 168 ат заводунда садны хар гектарындан 50,4 центнер кёгет джыйгъандыла.

Садладан мийик битим алыр ючюн, джылны ичинде 6—8 кере химия дарман салыб, агротехника ишлени адамыча бардырыгъа керекди.

АГРОТЕХНИКА ИШЛЕ

Къачхы-кышхы кёзюу (октябрь-март). Тизгин араланы зябха сюрюу 20—25 см теренликге, терек тюблени джумушатыр ючюн сюрюу да, тамыр терекден кенъ джайылмагъан эсе, 12—15 см теренликде бардырылады. Аны бла бирча терек тюблени къазадыла, акъгъан чапыракъны да бир джерге джыйыб, кюйдюредиле.

Джерни зябха сюрюню, къазарны аллы бла анъа удобрение салынады.

Терекни бутакъны да эсги къабукъларын, гетен джабыуну юсюне арытыб, кюйдюредиле.

Къар сууланы алларын тыядыла.

Заранчыланы кышхы уяларын эмда акъмагъан кёгетлени къоратадыла.

Зябха сюрюлген джерге джаз аллында тырнау этедиле.

Джаз кёзюуде (мартдан майгъа дери). Тизгин араланы, терек тюблени эки кере джумушатадыла.

Джай кёзюуде (июндан октябргъа дери). Кёгетни артыкъ бюртогю агъыб бошагъандан сора терек къарыу алыб, кёгет чирчик иги айырыр ючюн не минерал неда фосфор-калий удобриениелени толугъа саладыла.

Сынджыр битген бутакъла сынмаз ючюн дагъанла саладыла. Кёгетни джыйыб бошагъандан сора дагъанланы къоратадыла, тюбюне акъгъан чапыракъны да джыйыб саддан тышына чыгъарадыла.

Гексахлоран, дуст вофатокс бир-бирине къатышхан смесни не сюрме джонъурчхагъа, не мешковинагъа 20—30 граммын салыб, гусеничаланы, ала кибик башла заранчыланы къоратыр ючюн тереклеге джерден 40—50 см мийикликде къысадыла. Башында айтылгъан смесни жгутлагъа хар 15 кюнден къайытарыб джанъыдан себедиле. Жгутланы (белибауланы) тереклеге июнну экинчи декадасында къысадыла.

Джауум аз болгъан джыллада кѣгет ѳсген кѣзюѳде садха, бир гектаргъа 400 — 700 кубометр марда бла суѳ саладыла. Тизгин араланы, терек тюблени, полосаланы джумушатыѳ эки-юч кереден аз болмазгъа керекди. Ол зат аман хансны кѳоратыргъа, джерни сугъарылгъанындан сора кебиб къабырчакъланнгъан юсюн джумушатыргъа бек керекли ишди.

ХИМИЯ МЕРОПРИЯТИЕЛЕ

Кѣгет тереклени заранчыларына эмда аѳруѳларына къаршчы бардырылгъан химия ишле (дарман бюркюѳ) талай тюрю боладыла. Агъач тюк бла лишайникге къаршчы дарман бюркюѳ иги къаралмай къарт болгъан садлада къачда, чапыракъ акъгъандан сора, бардырыладыла. Аллай дарманны 10 литр суѳгъа 600—800 грамм кѣрдѣюкню къатышдырыб хазырлайдыла.

Калифорния эмда башха щитовкаланы, алма кюени джюджюсюн, тляны, клещлени (гыбыланы) кѳоратыр ючюн, терек чирчиклениб башлагъынчы аслам дарман бюркюледди. Аллай дарманны сюекли кѣгетлери болгъан тереклеге 10 литр суѳгъа 600 грамм, урлукълу кѣгетлери болгъан тереклеге 800 граммдан бир килограммгъа дери карболинеум, джетиб бошагъан (25 джылдан артыкъ джашагъан) садлагъа ѳа—10 литр суѳгъа 100 грамм ДНОК¹ неда джашил джаѳну концентратындан 600—800 грамм къатышдырыб хазырлайдыла.

1959 джыл, джаз терекле чирчик айыргъынчы, Черкес селькоопхозну мюлклеринде салагъа кѣк джаѳну (10 литр суѳгъа 600 грамм) концентратын кѣгет берген садны 10 гектарына бюркген эдиле.

Алгъан результатлары иги болгъанды. Дарманны хайырын сынаб къарагъанларында, калифорния щитовканы 99,1 проценти кѳорагъаны кѣрюннгенди.

¹ ДНОК (динитроортокрезол) — терекле чирчик айыргъынчы бюркюлюрге джарагъан паста маталты джангъы препарат.

Преградна районну «Сторожевой» совхозунда садланы карболинеумну раствору бла (10 литр суугъа 800 грамм) аслам джуугъанларыны кючю бла калифорния щитовканы 95 процентин ёлтюргендиле.

Бизни областны климат болумуна кёре «кёк» неда «резерв» (башха ядла бла къатышхан) дарманны бюркюү терекле чирчик айыра башлагъан замандан чагъа башлагъынчы апрелни ортасында неда аягъында бардырылады.

Къачхы химикатны хазырлар ючюн 10 литр суугъа 300—500 грамм кёк ташны, 300—500 грамм джукъланмагъан тытырны, ДДТ-ни эмульсиясындан 150 грамм алыб къатышдырадыла. ДДТ-ни эмульсиясы джокъ эсе, аны орнуна дустну, 5,5 процентли ДДТ-ни 400 граммын эмда эфирсульфанатны 50 граммын къошадыла.

Кёк (резерв) дарманны башха ядла бла къатышдырыб бюркюүню бек иги хайыры барды. Ол иги кесек заманны ичинде алма бла кертмени парша дагъыда аны кибики башха аүрууладан, долгоносик, листоверт, алма кюе, тля, агъач гыбы деген заранчыладан сакълайды.

Кёк таш джетишмесе, кёк дарманны орнуна 100 грамм кёк таш, 100 грамм джукъланмагъан тытыр, ДДТ-ни эмульсиясындан 150 грамм неда ДДТ дустдан 400 грамм къатышхан комбинированный жидкость бла хайырландыла. ДДТ-ни препаратлары табылмасала, аланы орунларына 12 процентли гексахлоран дустдан 200 грамм бла эфирсульфанатны 50 граммын 10 литр суугъа къатышдырыб салыргъа боллукъду.

Дарман бюркюүню терек чагъыб бошаб, аны чакъгъаныны 75 процент чакълысы акъгъанлай, мычымай бардырыргъа керекди. Бу кёзюүде талай затдан къуралгъан бордос жидкостну бюркедиле; аны 10 литр суугъа 100 грамм кёк таш, 100 грамм джукъланмагъан тытыр, 15 грамм париш зелень, 100 грамм НИУИФ, 10 грамм ТИОФОС, неда 30 грамм анабазинсульфат къошуб ха-

зырлайдыла. Бу затны паршаны, кёгет чирикни къоратыр ючюн бюркедиле.

Терекни плодужоркадан, пилильщикледен, агъач гыбыладан, калифорния щитовкаланы бродяжкаларындан, паршадан, чирикден дагыда была кибик аурууладан сакълар ючюн, бордос комбинированный жидкостну майны аягъында, июнну ал кёзююнде (радио, басма не да эл мюлкню управлениесини билдириую болгъанлай) бюркедиле. Бу жидкостну 10 литр суугъа 100 грамм купорос, 100 грамм джукъланмагъан тытыр, 400 грамм 5,5 процентли ДДТ дуст, 200—400 грамм вофатокс, не да 30 грамм эфирсульфанат, не да 25 грамм анабазинсульфат кьошуб хазырлайдыла.

Плодужорканы биринчи поколениесин (туудугъун) ёлтюрюр ючюн, 15—18 кюнден (июнну ортасындан аягына дери) биягъы комбинированный бордос жидкостну бюркедиле. Аны 10 литр суугъа 100 грамм кёк таш, 100 грамм джукъланмагъан тытыр, 5,5 процентли ДДТ дустдан 400 грамм не да 30 процентли ДДТ дустдан 70 грамм, вофатоксдан 200—400 грамм кьошуб хазырлайдыла.

Бу жидкостну (сигнал болса) плодужорка бла паршаны экинчи туудукъларын ёлтюрюрге да бюркедиле. Бу кёзюнде аны 10 литр суугъа 100 грамм кёк таш, 100 грамм джукъланмагъан тытыр, 400 грамм 5,5 процентли ДДТ дуст, не да 30 процентли ДДТ дустдан 70 грамм кьошуб хазырлайдыла. Бу составны плодужорканы экинчи поколениесин ёлтюрюр ючюн кеч джетген алма бла кертмеге 15—18 кюнден экинчи кере бюркедиле.

Урлукълу породаланы (алма бла кертмени) заранчылары бла аурууларына къоратыргъа джарагъан бу бёлек химия кюреш областны мюлклерини барында да барыргъа керекди.

Сюекли кёгетлери болгъан породалагъа да (эрик, шабдал, балий, черешня д. а. к.) урлукълу кёгетлери болгъан породалагъа бардырылгъан система джарарыкъды: 1) карболинеум не да минерал-джау эмульсияла бла

джууу; 2) суюкли кѣгетледе кѣк чирикге аны бла бирча кластерозпориозгъа, персикни чапырагъын чюйре айландыргъан ауруугъа, листоверткагъа, долгоносикге дагъыда была кибик заранчылагъа къаршчы «кѣк» дарманны бюркедиле.

Суюкли кѣгетлери болгъан породала чакъгъандан сора, мычымай алагъа комбинированный бордос жидкостха париж зеленни къатышдырыб, аны бла, НИУИФ-100 бла неда вофатокс бла ючюнчю дарман бюркюу бардырадыла.

Кѣгет чиримез ючюн, себгил болмаз ючюн эмда плодожоркаланы, долгоносиклени, гыбыланы, тляланы къоратыр ючюн, ючюнчюден сора эки ыйыкъдан (майны аягъында—июнну ал джарымында) башында айтылгъан жидкостну тѣртюнчю кере, бюркедиле.

Эрик плодожорканы къоратыр ючюн 10 литр суугъа 30 процентли ДДТ-ни 70 граммын неда 5,5 процентлини 400 граммын къатышдырыб, тѣртюнчюден сора эки ыйыкъдан (июнну аягъында—июльну ал джарымында) бешинчи къат бюркедиле.

Алтынчы кере бу дарманны дагъыда эки ыйыкъдан июлну аягъында—августну ал джарымында эриклени кеч джетген сортларына бюркедиле.

Садлагъа дарман бюркген заманда бу башында айтылгъан кѣзюуледен таймай ядланы (уулану) мардаларындан, къайсы породалагъа къаллай дарман кереклисин, терекге аны къалай бюркюллюгюн алджамай алай бардырыргъа керекди.

Дарманны бюркюб, терекни баш булчукъларындан башлаб, тюб бутакъларына алай кѣче барадыла. Бир къат дарман бюркюуно узакъгъа созмай, 3—5 кюнню ичинде бошаргъа керекди. Исси кѣзюуде бюркерге джарамайды. Дарман бюркерге кечеге, эртденнѣи неда инъирги кѣзюуле эм таб заманнѣа саналадыла.

Ядны (ууу) терекни хар бир джерине, чапыракъны, кѣгетни тубюне башына джетерча алай бюркедиле. *

Бусагъатда дарман бюркере кѣб тюрлю маркалы тракторла, мощностлары, ёмкостлары бир-биринден башха болгъан тюрлю-тюрлю моторлу, эмда башха опрыскивателле (бюркюучюле) бардыла.

Аланы иш кѳоратыулары бир-биринден башхады, трактористлеге мотористлеге, шлангистлеге, норма уа мюклени асламында гектар санындан салынады. Хар мюлкде да ол бирча болмайды. Гектар сан бла хакъ бериу, ишчилени дарман бюркюуню иги бардырыр джанына алландырмайды.

«Джѳегетей» совхоз эмда областны бир кѳауум мюклери джанъы хакъ бериуге кѳчгенлеринде, бу иш иги баджарылыб башлагъанды. Бу мюклеле хакъны гектар башындан бериуню орнуна, дарманны литр саны бла опрыскивателни кѳарыуун эсеблеб, анъа кѳере береди. Алай бла хронометраж этиб, эсеблегенлеринде иш кюннѳе 3 200—3 600 жидкостну бюркеллик ОНК трактор башы джабылгъан опрыскиватель терекни калифорния щитокну кѳоратыр ючюн джуугъан заманда джетген садны бир терегине 25-ден 30 литр неда андан артыкъ кѳората, 100—150 терекни джууаргъа мадары болгъаны белгиленнѳенди.

Бордос жидкостну тюз бюркген заманда ядохимикатны кѳорауу 2—3 кѳат аз болады.

Тракторгъа тагъылгъан опрыскиватель иш кюннѳе 6—7 минъ литр жидкость кѳоратады. Тереклеге дарман салыу ишни иги баджарыр ючюн, бу джанъы хакъ системаны колхозланы, совхозланы эмда башха мюклени барында да алыргъа керекди.

Ядланы асырауну (сакълауну), аланы ишге джибериуню, ала бла ишлеуню инструкциясындан чыкъмай, дарман бюркген, себген заманда аны бардыргъанла кеслерин, кѳалгъан общественностну да сакъларгъа керекдиле.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
<i>С. О. Лепшоков.</i>	
Кёгет берген тереклени аш бла суу излеулери	6
Садха джараулу джерни сайлау	8
Садха сортланы айырыу	11
Территорияны джарашдырыу	15
Терек орнатырны аллы бла джерге къарау	19
Сад орнатыу:	22
Терек орнатыуу болджаллары	22
Орнатыллыкъ терекни агъачы къаллай болургъа керекди	22
Тереклени орнатыугъа хазырлау	22
Терек орнатыуу техникасы	24
Джаш садха къарау	25
Кёгет берген садны джерине къарау	26
Черный парны магъанасы	27
Сидератланы магъанасы	30
Садлада удобрение	32
Садны сугъарыу	36
Кёгет тереклени бутакъларын къысхартыу	39
Орнатхандан сора кесиу	40
Терекни кёгетлениб башлагъан джылларында кесиу . .	43
Терек аслам кёгет берген кёзюуде бутакъ кесиу . . .	44
Терекни ёсюмю кёгет бириую да тохдай башлагъан за-	
манда къысхартыу	46
Сюекли кёгетлери болгъан тереклени къысхартыуу	
башхалыгъы	47
Кесиую техникасы	49
<i>Д. А. Пастарнак</i>	
Садны заранчылары эмда ауруулары бла кюрешиу	51
Агротехника ишле	54
Химия мероприятелие	55

С. О. Лепшоков, Д. А. Пастарнак

За высокий урожай фруктов в Карачаево-Черкесии

На карачаевском языке

Редактор *И. Р. Салпагаров.*

Обложка художника *Ф. И. Маркова.*

Художественный редактор *М. П. Бертиник.*

Техн. редактор *Г. М. Потъналова.*

Корректор *Р. А. Ижаева.*

Сдано в набор 4-XI 1961 г. Подписано к печати 31-III-1962 г.
Бумага 84x108¹/₃₂. Физ. п. л. 3,75; Усл. п. л. 3,07. Уч-изд. л. 3,41.
Заказ 4520. Тираж 500 экз. Цена 8 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, ул. Ленина, 35-я.
Черкесская типография, г. Черкесск Комсомольская, 32.

НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ

С. Лепшоков, Д. Пастарник

**ЗА ВЫСОКИЙ УРОЖАЙ
ФРУКТОВ
В КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕСНИ**